

ความเป็นอยู่ของประชาชนสมัยพุทธกาล
นายก อยู่โพธิ์ เรียบเรียง

นายปพาพ บุญ-หลง พิมพ์

เป็นหลักการในงานศพ

นายเตียง พนมยงค์

นิพนธ์และประดิษฐ์มโนกรรม

กายน พ.ศ. ๒๔๗๕

เทพศิรินทร์ราชวาส

294.309

ก ๖๕๖๓

ความเป็นอยู่ของประชาชนสมัยพุทธกาล
นายกัฏฐโก อยู่วิทยา เรียบเรียง

นายปพาฬ บุญ-หลง พิมพ์

เป็นดัดการในงานศพ

นายเตียง พนมยงค์

บิดาหลวงประดิษฐ์มนูธรรม

วันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๙

ณ สุสานวัดเทพศิรินทราวาส

เลขที่ ๐13

เลขที่ 294.309
n 6860

เลขทะเบียน

(2)

31111004020671

คำนำ

การศึกษาประวัติศาสตร์ จำต้องทราบความเป็นอยู่ของอาณาประชาราษฎร ซึ่งเป็นส่วนใหญ่ของประเทศชาติ ว่าบรรพบุรุษของชาตินั้นได้มีความเป็นอยู่อย่างไร และมีมาตรฐานความเจริญทั้งฝ่ายกายและใจ ก้าวหน้าหรือถอยหลังลงอย่างไรบ้าง ถ้าขาดความรู้ในเรื่องเหล่านี้ ผู้ที่เกิดมาในรุ่นหลัง ก็ไม่อาจทราบได้ว่า แต่ก่อนนั้นมีอะไรบางอย่างที่เป็นเหตุให้เกิดความบกพร่องผิดพลาดไป และมีอะไรบางอย่างที่ทำให้ชาติมีความเจริญวัฒนาถาวร เมื่อไม่มีเรื่องราวข้อความรู้ที่พอจะเก็บเอามาประกอบกรณณิษฐานได้แล้ว ความรู้ในเรื่องประวัติศาสตร์ก็ย่อมไม่สมบูรณ์ และคงจะเป็นด้วยเหตุนี้ประการหนึ่งนางวิธ เดวิดส์ ภรรยาท่านคาสตราจารย์วิธ เดวิดส์ ซึ่งเป็นผู้มีความรู้เชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก จึงได้พยายามค้นคว้าหาความรู้ในเรื่องความเป็นอยู่ของ

ประชาชนสมัยพุทธกาล โดยอาศัยหีบยกเอาข้อความตามเรื่องราวที่มีปรากฏในพระไตรปิฎกนั้นเอง มาประกอบการพิจารณาด้านนิชฐาน แล้วแต่งเป็นเรื่องราวที่กล่าวแล้วขึ้นไว้ ดังปรากฏอยู่ในหนังสือ The Cambridge History of India เล่ม ๓ ตอนที่ ๘

เมื่อปลายเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๗๘ นายปพาพ บุญ—หลง มาแจ้งความว่า อยากจะได้หนังสือสักเรื่องหนึ่ง เพื่อรับเอาไปพิมพ์ช่วยสมทบไว้ในจำนวนหนังสือสำหรับแจกในงานศพนายเตียงพนมยงค์ บิดาหลวงประดิษฐมนูธรรม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ผู้เป็นอาจารย์และหนังสือที่จะขอรับเอาไปพิมพ์นี้ ต้องการให้เป็นเรื่องราวประวัติศาสตร์หรือทางพระศาสนา กรมศิลปากรจึงแนะนำว่า ถ้าได้พิมพ์เรื่องนั้นขึ้น จะได้ประโยชน์ แต่วิตกว่าจะเรียบเรียงให้ได้พิมพ์ไม่ทัน

ในงาน ซึ่งมีเวลาเหลืออยู่เพียงเดือนเศษเท่านั้น เพราะจะต้องเปิดและค้นคว้าสืบสวน แล้วเอามาเรียบเรียงขึ้นให้เป็นเรื่องราว ย่อมกินเวลามากอยู่ แต่กรมคิดปกครองพยายามจะทำดู และมอบภาระในเรื่องสืบสวนและเรียบเรียงหนังสือเรื่องนี้ แก่ นายกั อยู่โพธิ์ เปரியัญ ๘ ประโยก ดำนักวิกรมหาธาตุ ข้าราชการในกรมคิดปกครอง รับธุระไปจัดทำ ทั้งๆ ที่ในขณะนั้นก็มีราชการอย่างอื่นอยู่เต็มตัว จนเป็นผลดำริเจ้าพิมพ์เป็นเล่มขึ้นได้ทันงาน กรมคิดปกครองจึงขอจารึกความดีของนายกั อยู่โพธิ์ ไว้ในหนังสือด้วย

อนึ่ง หนังสือเรื่องนี้ นายกั อยู่โพธิ์ต้องการจะอธิบายขยายความให้พิสดาร หากแต่มีเวลาทำจำกัด จึงต้องย่อความให้สั้นยดง ถึงกระนั้น ผู้รู้ อาจสอบค้นข้อความให้พิสดารต่อไปได้ เพราะได้ให้ที่มาของข้อความต่าง ๆ ที่มีอยู่ในท้องเรื่องโดยตลอดแล้ว

๗

กรมศิลปากร ขออนุโมทนาในกุศลธรรม
วิชาส่วนทักษิณานุประทาน ซึ่งนายปพาพ บุญ—หลง
ได้พิมพ์หนังสือเรื่องนั้นขึ้น นับเนื่องเป็นปฏิการคุณ
แต่อาจารย์ โดยฐานเป็นผู้กตัญญู กตเวที ขอกุศล
ราศีอันนี้จงอำนวยสุขสมบัติพิพัฒน์ผล แต่ท่านผู้
ถวายชนม์ไปแล้วนั้น สัมตังมโนปนิธานทุกประการ
เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๒ ตุลาคม ๒๔๙๕

คำปรารภของผู้เรียบเรียง

หนังสือเรื่องนี้ ได้เรียบเรียงจากข้อความใน Economic Conditions according to early Buddhist Literature ซึ่ง ศาสตราจารย์ นาง C.A.F. Rhys Davids, M.A., D.Litt., แห่ง University College ใน London ได้เรียบเรียงไว้ในหนังสือ The Cambridge History of India เล่ม ๓ และท่านเจ้าคุณอนุนานราชชน ได้^๕เลือกเพื่อช่วยกรุณาแปลออกให้เป็นภาษาไทย ซึ่งถ้าจะให้ชื่อโดยแปลตามชื่อเดิมของเขา ก็ควรจะเป็นว่า “สถานะทางเศรษฐกิจที่ปรากฏตามคัมภีร์พระพุทธศาสนายุคต้น” แต่ผู้เรียบเรียงก็หาได้ให้ชื่อดังนั้นไม่ คงให้ชื่อว่า “ความเป็นอยู่ของประชาชนสมัยพุทธกาล” ^๕ทั้งนี้มิใช่เหตุอื่น หากแต่เป็นเรื่องสมควรใจของผู้เรียบเรียงเอง

ทั้งได้รับคำแนะนำของท่านผู้ใหญ่ว่าท่านด้วย และ
ขอจำกัดความไว้ในที่นี้ด้วยว่า หนังสือเรื่องนี้นักถาวร
เฉพาะความเป็นอยู่ ของประชาชนในประเทศตอน
กลางของอินเดียที่เรียกในสมัยนั้นว่า “มัชฌิม
ประเทศ” หรือตามที่มักกล่าวไว้ในบาลีคัมภีร์พระพุทธ
ศาสนา ด้วยข้อความในหนังสือนี้จะบอกให้ท่านทราบ
นอกจากนี้ ถ้าไม่คำนึงถึงความบกพร่องในหนังสือนี้
ซึ่งย่อมมิได้ตามวิสัยของงานแล้ว ผู้เรียบเรียง
มีความหวังเป็นอย่างยิ่งว่า หนังสือนี้อาจเป็น
ประโยชน์แก่นักศึกษาของเราที่จะมองเห็นได้ว่าพระ
พุทธศาสนาที่เราศึกษากันมาเป็นเวลายาวนานมานี้แล้ว
นั้น ชาวตะวันตกเขาศึกษากันเป็นอย่างดีไว้มาก.

ก็ อยู่โพธิ์

คำอธิบายอักษรย่อที่ใช้ ในเล่มนี้

จ.	หมายความว่า	จตุตถ
ฉ.	, ,	ฉฐ
ช.	, ,	ชาตกฏฐกถา
ค.	, ,	คติโย
เถร.	, ,	เถรคาถา
เถร.	, ,	เถรคาถา
เถร. แปล-	, ,	เถรคาถาฉบับแปลเป็น ภาษาอังกฤษ (Psalms of the Brethren)
ท.	, ,	ทตโม
ท.	, ,	ทตนิกา
ท. ต.	, ,	ทตนิกา ตตชนชวคค
ท.	, ,	ทตโย

ท.	หมายความว่า	ทมฺมปท
ท.อ.	, ,	ทมฺมปทฏฺฐกถา
น.	, ,	นวโม
ป.	, ,	ปจฺจโม
ม.	, ,	มชฺฌิมนิกาย
มิ.	, ,	มิตฺติทปญฺหา
ร.	, ,	ระบิํอักษรโรมัน
วิ.	, ,	วินยบิฎก
วิ.ม.	, ,	วินยบิฎก มหาวคฺค
วิ.จุ.	, ,	วินยบิฎก จุลวคฺค
ศ.	, ,	ศตฺตโม
ศ. ศกถ.	, ,	ศยฺยตฺตนิคาย ศคฺคาถวคฺค
ศ.นิ.	, ,	ศตฺตนิปาต
อ.	, ,	อฏฺฐโม
อ.	, ,	องฺคตฺตนิคาย
น.	, ,	หน้า(?)

(๑) คัดอักษรย่อแห่งใดหมายถึงสมเด็จพระไตร-
ปิฎกฉบับสยามรัฐ เล่มที่ . . . และหน้า . . .
ตามเลขนั้น ถ้าคัดอักษร จ., ฉ., ต., ท., พ., น.,
ป., ปญ., ส., และ อ. และข้างหน้าอักษรเหล่านั้นมี
ข. หมายความว่า ชาติกกุชฌกถา ภาคที่ . . . ตาม
อักษรย่อ คัดไปเป็นเลขหน้า.

ถ้ามีตัวเลขฝรั่ง หมายความว่า ฉบับภาษา
อังกฤษ ถ้ามี ร. หมายความว่า ฉบับตัวอักษรโรมัน
เล่มและหน้าตามเลข

สารบาญ

เรื่อง	หน้า
คำนำ ของกรมคิดปกครอง	ก
คำปรารภ ของผู้เรียบเรียง	ง
คำอธิบายอักษรย่อที่ใช้ในเล่มนี้	ฉ
ความเป็นอยู่ของประชาชนสมัยพุทธกาล	ค
กรรมดีที่คน	ค
ดีทิจของพระราชาผู้ครองรัฐ	ค
อำนาจเกณฑ์แรงงาน	ค
การเก็บภาษี	ค
การปกครองโดยดำมคค์ธรรม	ค
การให้ด้วยเงินหา	ค
การขายที่ดิน	๓๐
ประเพณีการถือเช่าที่ดิน	๓๐
“คาม”	๓๒

ญ

“นิคม”	๓๓
ความหมายของ “คาม”	๓๔
เมืองในอินเดียฝ่ายเหนือ	๓๕
แม่น้ำคงคา	๓๖
“ชนบท” และ “ปัจเจกชน”	๓๖
ป่าและคงคิก	๓๖
ที่ติดต่อกับป่า	๓๗
คนเลี้ยงสัตว์	๓๘
ที่เพาะปลูกประจำคาม	๓๘
คามทวาร, เขตต์ และคามเขตต์	๓๙
การขยายเขตต์	๓๙
อาหารของพลเมือง	๓๙
การรวมกำลังแบบสหกรณ์	๓๙
หัวหน้าหมู่บ้าน	๓๙
เหตุอุทกพิภพภัย	๓๙
อาชีพเพาะพรรณมะ	๓๙

พราหมณ์เฝ้าสุทนต์	๒๕
อาชีพของพราหมณ์	๒๖
พราหมณ์อุทิจจโคตค	๒๗
กษัตริย์ประกอบอาชีพกสิกรรม	๒๘
“ทาส” “ทาสี”	๓๐
ทาสีถูกทำโทษ	๓๑
ทาสีหนี	๓๒
กรรมที่ทาส	๓๒
ทาสเป็นไทย	๓๓
กรรมกรรมจ้าง	๓๔
ศิลปกรรมและการช่าง	๓๕
ชื่อผู้ประกอบการช่าง	๓๖
ช่าง ๑๘ หมู่	๓๗
“ปมฺช” “เชฏฐกะ”	๓๘
“ภินทาคาริก”	๔๐
การปกครองระบอบพระราชาธิบดี	๔๑

การช่างที่ถือกันว่าเป็นอาชีพทำ	๔๒
วิชาช่างที่มีเกียรติ	๔๓
“อันเตวาสิก”	๔๔
“เดฏฐี”	๔๕
การช่างประจำหมู่บ้าน	๔๖
สถานที่รวมการค้าขาย	๔๗
การดำเนินอาชีพตามฤดูกาล	๔๘
ธรรมเนียมเครื่องครัดของพราหมณ์	๕๐
พระเจ้าโกศลทรงขอธิดาเจ้าดำกียะ	๕๐
การปฏิบัติคนในระหว่างวรรณะ ๔	๕๑
พิธีกรรมนาฏกะ	๕๒
การคบหาสมาคมระหว่างวรรณะ	๕๓
อาชีพที่ไม่ถือว่าตกต่ำในทางสมาคม	๕๔
เพื่อนเด่นกองทรายของสัตว์หัตถะ	๕๕
การไม่ถืออวรรณะในชนชั้นกลาง	๕๖
การแสวงหาและโยกย้ายที่ทำกร	๕๗

อาชีพการค้าขายของพ่อค้า	๖๐
การร่วมสหกรณ์การค้า	๖๓
สัตว์ควาหะ	๖๓
ดินแดนที่เดินทางไปค้าขายทางบก	๖๕
การเดินทางในทะเลทราย	๖๖
การค้าขายทางทะเล	๖๘
เมืองหลวงแคว้นโจฬ	๖๙
การเดินทางด่านน้ำแม่่างคา	๖๙
“สมุทร”	๗๐
การเดินทางเรือเดี่ยวฝั่งแหลมอินเดียน	๗๓
ลักษณะสินค้าขาเข้า ขาออก	๗๒
ทางบกภายในแคว้นต่าง ๆ	๗๒
ทางค้าขายใหญ่	๗๕
ทางที่ปราศจากอันตราย	๗๕
สะพาน	๗๖
อาหารสำหรับนครและตลาดมีดำน	๗๗

“สิงฆาฏกะ” และโรงฆ่าสัตว์	๗๘
หมู่บ้านทั้ง ๔ ประตุมืองกรุงมณฑล	๗๘
โรงงานช่าง	๗๘
ตลาด	๗๙
“ปาปณิกะ”	๘๓
ของที่ห้ามมิให้อูบาสกขาย	๘๓
สินค้าในตลาดผดฐาน	๘๓
ร้านขายเครื่องดื่ม	๘๒
“หาฐ”	๘๒
การนัดวันเวียง	๘๓
การแลกเปลี่ยน	๘๓
การต่อหักราคา	๘๔
ประเพณีทำให้ทราบกำหนดราคา	๘๖
เจ้าหน้าที่กำหนดราคาในพระราชฐาน	๘๗
เก็บภาษี	๘๗
การแลกเปลี่ยนกันด้วยเงินตรา	๘๘

การแลกเปลี่ยนในคราวจำเป็น	๙๔
เครื่องแลกเปลี่ยน	๙๓
เงินตรา	๙๓
ราคาของเงินตรา	๙๓
บัญชีที่ใช้แทนเงิน	๙๓
อัตราดอกเบี้ยเงินกู้	๙๕
การเก็บทรัพย์สิน	๙๖
ค่าคงที่	๙๗

ความเป็นอยู่ของประชาชนสมัยพุทธกาล

อันความเป็นอยู่ของประชาชน สมัยต้นพุทธกาล ในส่วนที่มีหลักฐานพอที่จะทราบได้ จากคัมภีร์พุทธศาสนาที่เป็นภาษาบาลีนั้น ปรากฏว่า ประชาชนในหมู่บ้านหนึ่ง ๆ ย่อมมีที่ดินเป็นสมบัติที่ตกเป็นกรรมสิทธิ์ของตนเองเป็นส่วนใหญ่ ดังจะเห็นได้จากข้อความต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ชาดกเป็นอันมาก แต่ในเรื่องที่กล่าวถึงที่ดินเป็นจำนวนมาก ตกเป็นสมบัติของเจ้าของกรรมสิทธิ์แต่ผู้เดียว หรือเป็นสมบัติของผู้ปกครองเมืองหรือของพระเจ้าแผ่นดินนั้น ไม่มีข้อความที่กล่าวไว้ให้เห็นได้ชัดเจน

ในดินแดนที่มีพระราชผู้ปกครองรัฐ ทรงอำนาจเด็ดขาดนั้น พระองค์ทรงมีสิทธิที่จะชักส่วนจากของดิบที่เกิดขึ้น ซึ่งเท่ากับเป็นการเก็บภาษีประจำปีได้ แต่สิทธิที่จะเก็บได้เช่นนั้น ย่อมมีเฉพาะแต่ในสิ่งที่

ทรงถือเป็นดินแดนของพระองค์แล้ว เช่นเดียวกับ
 คติที่เราเคยถือกัน มาว่าแคว้นแคว้นดินแดนสยามเป็น
 ของพระเจ้าแผ่นดินสยาม^(๑) และพลเมืองชาวสยาม
 จะต้องเสียภาษีอากรให้แก่พระองค์ ส่วนที่ดินซึ่ง
 รกร้างว่างเปล่า ปราศจากเจ้าของผู้ถือกรรมสิทธิ์
 โดยเป็นที่ซึ่งเจ้าของละทิ้งไปหรือเป็นที่บ้านนี้ พระ
 ราชอาจพระราชนานให้แก่ผู้ใดผู้หนึ่งก็ได้ เช่น มีเรื่อง
 เล่าว่า พระเจ้าปเสนทิ ราชาธิบดีแห่งแคว้นโกศล
 พระราชนานอุกกุฏฐชนบท ให้ไปกขรดำติพราหมณ์
 ปกครอง^(๒) เป็นต้น หรืออาจทรงจัดการอย่างใด
 อย่างหนึ่งก็ได้ และอาศัยสิทธิอันนี้ บรรดาทรัพย์ดิน
 ซึ่งไม่มีเจ้าของ หรือปราศจากทายาทผู้รับมรดก ก็
 ย่อมตกเป็นของพระราชา^(๓) เช่น อากันตุกะเศรษฐี

(๑) จะเห็นได้จากพระนาม และพระราชบัญญัติเวนคืนอสังหา-
 ริมทรัพย์

(๒) ที่. ส. ๘ น., ๑๑๔

(๓) ข. ส. ๑๕๕, น. ๕๗

ในกรุงด้าวคัก มีทรัพย์สินมัตินับเฉพาะแต่ทอง (หิรัญ) ถึง ๘,๐๐๐,๐๐๐ ^๕ทั้งนี้ไม่กล่าวถึงรูปียะ เมื่อตายลงโดยหาบุตรผู้เป็นทายาทมิได้ พระเจ้าปเสนทิโกศล จึงรับสั่งให้ชนทรัพย์นั้น เข้าพระคลังหลวงเป็นเวลาดง ๘ วัน^(๑), นอกจากนี้ ในคราวประสูติรัชทายาท พระราชาธิบดีอาจมีสิทธิได้รับเงินค่าน้ำนม ซึ่งชาวพระราชาราชฏรพากันถวาย^(๒)อีก (ถ้าจะเรียกตามจำนวนในกฎหมายเก่าของเรา ก็เห็นจะใกล้เคียงกับคำว่า “สินหั่วบัวนาง”) และในคราวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ อาจประกาศพระราชทานอภัยโทษให้แก่ภักทโทษก็ได้ เช่น ที่มังก์ด้าวถึงไว้ในชนชั้นชาดก และกุดชาดก^(๓) เป็นต้น

นอกจากพระราชอำนาจเหล่านี้แล้ว พระราชาธิบดียังทรงมีอำนาจที่จะเกณฑ์แรงงาน ซึ่งเรียกว่า

(๑) ส. สกถ. ๑๕ น. ๓๓๐

(๒) ข. น. ๓๑๒ ข. ปญ. ๘๔ ๑ ก ๑

(๓) ข. น. ๑๑๗, อ. ๑๔๑

“ราชการิยะ” จากพลเมืองได้อีก ด้วยเหตุนี้ จึงปรากฏว่า ประชาชนชาวนิคมและชาวชนบททุกพระเจ้ากรุงพาราณสีเกณฑ์ไปดำเนียบ่อยๆ จนต้องเลิกการทำให้ไถนาของคนไปได้ค่อนกวางให้พระราชานิองๆ ภายหลังจึงได้รวมคิดกันดั้ยมรวักันที่คินักขังผู้กวางไว้ดำหรับพระราช(๑) ส่วนการเกณฑ์แรงงานชนิดที่บังคับเขาโดยรุนแรง เกินกว่าที่กดามาเด้านี้ ก็ย้อมมียู่บ้างบางครั้งว และเพาะในรัฐซึ่งการปกครองกำลังก้าวลงสู่ความเลื่อมโทรม(๒)

การเก็บภาษ่นั้น ใช้วิธีชักส่วนเป็นดังของจากผลประโยชน์ที่พลเมืองทำได้ (หาใช่เก็บเป็นตัวเงินไม่) โดยอาศัยหัวหน้าหมู่บ้านหรือผู้ใหญ่บ้านซึ่งเรียกว่า “คามโภชกะ” เป็นผู้คำนวณเก็บ หรือ

(๑) ข. ป. ๒๒๘, ปญ. ๕๗-๘

(๒) ข. พ. ๑๕๔-๕

มีเจ้าพนักงานเป็นผู้เดินเก็บ จนถึงที่ประตูยั้งฉาง^(๑)
หรือบางที่ก็มีเจ้าพนักงานของพระราชไปสอดบวัดจน
ถึงที่นา^(๒) จำนวนที่ชักส่วนจะเป็นอัตราเท่าใดก็สุด
แล้วแต่ข้อตกลงของอำนาจทางปกครอง^(๓) หรือ
สุดแต่เหตุการณ์อื่น ๆ ซึ่งดูเหมือนจะมีต่าง ๆ กัน
ตั้งแต่ชัก ๑ ใน ๖ ถึง ๑ ใน ๑๒ ของจำนวนผลที่ได้
แยะส่วนที่ชักเป็นภาษี^(๔) อาจมีกำหนดให้เก็บในคาม
หนึ่งหรือหลาย ๆ คามก็ได้ และพระเจ้าแผ่นดิน หรือ
พระอัครมเหสี^(๕) จะโปรดพระราชทานให้ผู้ใดเป็น
ผู้รับก็ได้ เช่น พระราชทานให้แก่พระบิดาในคราว
วิواهرกัมม์ ดังมีเรื่องเล่าว่า เมื่อพระเจ้ามหาโกศล
ยกพระนางโกศลเทวีราชบิดา พระราชทานแก่พระเจ้า

(๑) ข. จ. ๑๒๔-๕ = โทณมาปโก มหามตุโต

(๒) ข. ฉ. ๑๐๘

(๓) ข. จ. ๒๓๖

(๔) ข. ส. ๒๓๗

พิมพ์ดีดราชาแห่งนครรัฐ ก็ได้พระราชทานหม้อบ้าน
 กาสักคามให้แก่พระนางด้วย^(๑), หรือพระราชทาน
 แก่อำมาตย์ก็มี^(๒) เช่น พระเจ้าชนัญชยราช พระราช
 ทานบ้านด้วย ๑๖ คามแก้ววิบุรณัตติ อำมาตย์ผู้ตั้ง
 ดอนอรรณธรรมของพระองค์ เพราะเหตุที่ทรงเลื่อม
 ใสในการพยากรณ์ปัญหา^(๓), หรือพระราชทานแก่
 พรหมณ์^(๔), แก่พ่อค้า หรือแก่ผู้ใดผู้หนึ่งก็ได้^(๕)
 อนึ่ง, สิ่งของที่ชักเป็นภาษี^๕ ผู้ได้รับพระราชทานอา
 โอนให้แก่ผู้อื่นอีกต่อหนึ่งก็ได้ เช่น ในภุวิตตชาดก
 เต่าว่า พระภุวิตตได้รับพระราชทานส่วนจากพระ
 บิดาแล้ว ภายหลังแบ่งให้แก่เนสสาพรหมณ์และ

(๑) ช. พ. ๓๑๗, จ. ๑๖๐

(๒) ช. พ. ๑๗๗

(๓) ช. พ. ๒๐๘

(๔) ที. ดี. ๘ น. ๑๑๔, ช. ปญ. ๓

(๕) ช. น. ๒๕๒

บุตรอีกคนหนึ่ง^(๑), หรือพระราชอาชวาทรงวิบริพัตร
สมบัติและเหย้าเรือนของผู้ทำผิดคนใดคนหนึ่งแล้วยก
ไปพระราชทานแก่บุคคล หรือหมู่คณะใดคณะหนึ่ง
ก็ได้^(๒) และอาจมีการเก็บระดมข้าวและธัญญ-
ชาติบางอย่างเตรียมพร้อมไว้ให้เต็มยั้งฉาง เพื่อ
ประโยชน์ในคราวเกิดเหตุการณ์จำเป็น เช่น เกิด
การสงคราม หรือเกิดทุกข์ภิภัชย์ แต่ก็หาได้กล่าว
ไว้ชัดเจนในหนังสือคัมภีร์พระพุทธศาสนาไม่

ส่วนใน ประเทศ ที่มี การ ปกครองโดย สำนัคคิ-
ธรรม^(๓) ดังที่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
เช่นสาภิยะ, โกถิยะ, ถิจฉวี และมีถะเป็นต้นนั้น หา
ได้มีหลักฐานปรากฏโดยตรงไม่ ว่าได้มีการเก็บภาษี
ชนิดชักส่วนดังได้กล่าวมาข้างต้น หรือภาษีชนิดอื่น

(๑) ข. พ. ๑๗-๒๓

(๒) ข. ป. ๓๐๐

(๓) republic หรือ oligarchy

แต่ในพจนานุกรมภาษาปรากฎว่าได้มีการเก็บภาษีสำหรับ
ประเทศ ดังจะเห็นได้จากข้อความในศิลาจารึกของ
พระเจ้าอโศก อันประดิษฐานอยู่ ณ ส่วนดุมพินี
(Rummindai) มักกล่าวรับรองข้อความนี้ว่า เมื่อ
พระเจ้าอโศกมหาราชเสด็จไปเยี่ยมสถานที่ประสูติ
ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้ทรงประกาศยกเว้น
การเก็บภาษีที่พจนานุกรมได้เก็บมาแต่ก่อน

พวกที่ปกครองโดยลัทธิธรรมนี้ ได้มีการ
ประชุมปรึกษาหารือกิจบ้านการเมืองกัน ณ ที่ประชุม
ของตน ซึ่งเรียกว่า “สันถาคาร”(๑) และข้อปรึกษา
หารือกันตามปกติก็มีในเรื่องการคลังการเงิน และ
การออกกฎหมาย พระราชกำหนดกฎหมายต่าง ๆ
ก็เป็นไปอย่างชนิดพ่อปกครองลูก (Paternal) ดัง
ที่มีเรื่องเล่าไว้ในวินัยว่า พวกเจ้ามัตตะแห่งเมือง
กุสินาราได้ประชุมกันวางกำหนดค่าปรับแก่ผู้ที่ไม่ออก

(๑) ที. ที. ๘ น. ๑๑๘, ม. ๑๒ น. ๔๒๓

ไปต้อนรับพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อพระองค์เสด็จดำเนิน
มาใกล้ละแวกเมืองกุสินาราไว้เป็นอัตรา ๕๐๐ (๑)
(กหาปณะ?) พวกมัดละเหล่านั้นมี^๕ต้นถาคารเป็นที่
ประชุมปรึกษาหารือกิจการเมือง เช่นเดียวกับ
รัฐสภาในปัจจุบันนี้ ดังปรากฏในมหาปรินิพพานสูตร
ว่า เมื่อพระอานนทเถระเข้าไปแจ้งข่าวปรินิพพาน
ของพระพุทธเจ้านั้น ได้เข้าไปแจ้งในต้นถาคาร ซึ่ง
เป็นเวลาที่เจ้ามัดละประชุมปรึกษาหารือกิจการงาน
กัน(๒) และต้นถาคารนี้เป็นสถานที่ก่อสร้างชนิดหนึ่ง
ซึ่งมีแต่หลังคาและเสา หาได้มีฝาหรือกำแพงไม่
จึงมีรูปเป็นตัวอย่าง ด้ายดักโปนเป็นรูปเทวสภาที่
พระสถูปการหุต (Bhārhut)

พูดถึงที่ดินในแคว้นมคธ เจ้าของที่ดินอาจยก
ให้กัน ซึ่งเป็นการให้ด้วยเสน่หาได้ เช่นมีเรื่อง

(๑) วิ. ม. ๕ น. ๑๒๔-๕

(๒) ที. ม. ๑๐ น. ๑๑๐

เล่าว่า พราหมณ์โกสียโคตคฺ์ ชาวบ้านสาณินทียะ
 ยกที่ดินหนึ่งพันกรังสันเป็นสมบัติของตนให้แก่พระ
 โพธิสัตว์ด้วยความเสน่หา^(๑) แต่ถ้าพูดถึงในแคว้น
 โกศลแล้ว ที่ดินย่อมขายกันได้ทีเดียว เช่น อนาคต-
 มitterikเศรษฐีแห่งกรุงสาวัตถี ขอซื้ออุทยานของ
 เจ้าชาย ชื่อว่าเชตะ มาสร้างเขตวนารามถวายพระ
 พุทธเจ้า โดยวิธีซื้อที่เขาหิรัญมาปูลาดจนเต็ม
 ดิน^(๒) และในหนังสือกฎหมายเก่ามักกล่าวว่าที่ดิน
 ของเราให้เข้าเก็บค่าเช่าโดยวิธีชักส่วนจากผลอันเกิดจาก
 ที่ดินนั้น แทนค่าเช่าก็ได้ ประเพณีการเช่าถือที่ดิน
 ในหมู่บ้านหนึ่งๆ หรือในตำบลหนึ่งๆ ย่อมมีต่าง-
 กัน ทั้งสิทธิของเอกชนซึ่งเป็นคหบดีก็มีต่างกับ
 สิทธิของชุมชน ที่ดินที่ใช้ทำไร่นาเกิดผล
 ประโยชน์ได้ เรียกว่า “เขตต์” เขตต์ที่จับจองยึด

(๑) ข. น. ๒๔๘ ๑๓๑

(๒) วิ. จ. ๑ น. ๑๑๐ ๑๓๑

ถือไว้เป็นของประจำหมู่บ้านใด ๆ คนในหมู่บ้านนั้น ๆ
 จะแจกแจงและแบ่งดินนั้นส่วนให้แก่ครอบครัวในชั่ว
 ชาติคนยุคหนึ่ง ๆ ค่อยไปอีกก็ได้ ไม่ปรากฏชัดว่า ผู้
 ที่อยู่ในหมู่บ้านนั้น ๆ จะให้หรือขาย “เซตต์” นั้นให้
 แก่คนภายนอกได้ แต่มีประเพณีที่เชื่อถือกันสืบมา
 แต่เก่าก่อนตามที่ปรากฏในคัมภีร์พราหมณะ ว่า
 เมื่อที่ดินส่วนใดส่วนหนึ่งได้ให้ไปเป็นทักษิณาแล้ว
 “พระแม่นางธรณีจะได้กล่าววาทะ ขอย่าให้มัจจน(*)
 ให้ตัวเราไปเลย” ความรู้สึกเช่นนั้น ย่อมเป็นเครื่อง
 แสดงให้เห็นได้ว่า อาจยังถือเป็นประเพณีเหลือสืบมา
 เป็นความประเพณีของหมู่บ้านในสมัยนั้นก็ได้ ซึ่งนับ
 ว่าเป็นประโยชน์แก่ชุมชนในหมู่บ้านนั้นเอง เพราะ
 จะได้เกี่ยติดกันคนภายนอกไม่ให้เข้ามาทำการ อาชีพ
 และการสมาคมของหมู่บ้านนั้นให้เกิดความไม่มั่นคง
 ขึ้นในภายหลัง แต่ในคัมภีร์พุทธศาสนาในยุคต้น ๆ

(๑) มัจจน = mortal

ปรากฏว่า ความรู้สึกเช่นที่กล่าวมาแต่นั้น จะมี
อยู่เป็นอันมากก็เฉพาะแต่พวกกสิกร ซึ่งรวมพวก
กันเป็นจำนวนมากๆในคามหนึ่งๆเท่านั้น ส่วนพวก
ขุนนางที่อยู่ตามชนบท และผู้ที่มีเขตต์ที่ดินเป็นแห่งๆ
อยู่ตามชนบท หรือพวกชาวนาที่เช่าที่เขาทำ และ
พวกทาส ไม่สู้จะมีความรู้สึกเช่นนั้น

มีเรื่องเล่าถึง “คาม” ไว้ในคัมภีร์ชาคก่า เมื่อ
พระราชาริบดีแห่งวิเทหรัฐ ทรงส่งราชสมบัติออกไป
ผนวชถือเพศเป็นฤๅษีนั้น พระองค์ได้ทรงส่งพระ
นครมิลิตาอันมีอาณาเขตต์วัดโดยรอบได้ ๗ โยชน์
พร้อมทั้งหมู่บ้านในแคว้นวิเทหรัฐอันเป็นเขตต์แคว้น
ของพระองค์อีก ๑๖,๐๐๐ คาม ซึ่งกว้างยาวถึง ๓๐๐
โยชน์^(๑) คำที่เล่านี้ดูไม่สมเหตุสมผลในข้อที่ว่า
อาณาจักรซึ่งมีทรัพยากรสมบัติเป็นหมู่บ้านมากมายและ
กว้างขวางใหญ่โตมากถึงเพียงนั้น แต่มักกล่าวถึงนคร

เพียงนครเดียว ซึ่งทำให้เข้าใจว่า มิใช่จะรวม
 เอาไว้แต่เพียงวนะ (park) เท่านั้น แต่ได้รวมเอา
 หมู่บ้านตามชายเขตต์เข้าไปด้วย เช่นในมโหสถชาดก
 เล่าถึงคามทั้ง ๔ ประตุมืองแห่งกรุงมิลิตาเป็นต้น^(๑)
 แต่อย่างไรก็ดี อาณาเขตต์ของคาม (village) และ
 นิคม (small town) นั้น หาได้มีกำหนดกฎเกณฑ์ตาย
 ตัวไม่ เพราะฉะนั้น คามในที่นี้อาจจะรวมเอา “นิคม”
 เข้าไว้ด้วยกันได้ คำที่ใช้พูดกันอย่างมีความหมาย
 ทั่ว ๆ เช่นนี้ ก็เห็นจะทำนองเดียวกันกับคำที่เราใช้
 พูดกันว่าบ้านเมืองในปัจจุบันนี้

อนึ่ง, คำว่า “คาม” นี้ อาจมีความหมายกว้าง
 หรือแคบก็ได้ เช่นหมายถึงหมู่บ้านที่มีหลังคาเรือน
 ตั้งแต่ ๒-๓ หลังคาเรือนขึ้นไปจนถึงหมู่บ้านนับจำนวน
 ไม่ถ้วนก็ได้^(๒) เป็นคำใช้เรียกที่อยู่ของประชาชน

(๑) ข.น. ๒๒๔-๕

(๒) ดู Dictionary of the Pali Language
 ของ Childers ในคำว่า “คาม”

ชนิดที่ไม่มีบ่อน้ำประคูละรอบอย่างนครหรือราชธานี
อันเป็นที่สถิตยของผู้ปกครอง จำนวนพลเมืองที่มี
อยู่ในคามหนึ่งๆ ได้ไว้ในคัมภีร์ชาดก ก็มีต่าง ๆ กัน
ตั้งแต่ ๓๐ ครัวเรือน จนถึง ๓,๐๐๐ ครัวเรือน (family)
ครัวเรือนหนึ่งๆ เรียกว่า “กุด” (ครอบครัว) จา
นวนคนที่นับเป็นกุด (สกุล) หนึ่งๆ นั้น นอกจาก
นับรวมเอาพ่อ, แม่, ลูก และปู่ย่าตายายเข้าไว้ด้วย
แล้ว ยังได้นับรวมเอาภรรยาและลูกของลูกชายเข้า
ไว้อีกด้วย. มีอยู่บ้างที่คำว่า “คาม” อาจใช้ในที่ซึ่ง
ทำให้เข้าใจไปว่าเป็นการแยกหมู่บ้านตั้งอยู่เป็นหย่อมๆ
เช่นในคำว่า “คามนิคม” (village and town) แต่
ก็ใช้ในความหมายที่กว้างๆ หลวมๆ เพื่อให้รู้ว่าหมาย
ถึงหมู่บ้าน ซึ่งผิดกับคำว่า “บ้าน” (พร — เคห)
เฉยๆ เช่นที่กล่าวไว้ว่า เกิดไฟไหม้ขึ้นในบ้าน
หลังหนึ่ง แล้วอาจไหม้ลามไปตลอดทั้งคามก็ได้(?)

หรือเช่นที่กล่าวว่า เมื่อภิกษุออกจากฉวนะ, จากป่า หรือจากภุชเภา เพื่อไปบิณฑบาต เขาก็จะต้อง 'เข้าไปสู่คาม' ^(๑) ซึ่งหมายถึงว่าเป็นหมู่บ้านตั้งอยู่ใกล้ เคียง หรือตั้งอยู่ชายอาณาเขตต์ของพระนครสา-
วตถ์ ^(๒)

เมืองที่ประกอบด้วยคามต่าง ๆ มีลักษณะเช่นที่ กล่าวมาแล้วนี้ มีอยู่ในอินเดียฝ่ายเหนือไม่กี่เมืองนัก มักกล่าวออกชื่อไว้ไม่ถึง ๒๐ ชื่อ และในจำนวนนี้มีอยู่ เพียง ๖ เมืองเท่านั้น ที่พระอานนทเถระมีความเห็นว่า เป็นมหานครสมควรที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะได้จัด ดับขันธปรินิพพานได้ คือ สาวัตถี, จัมปา, ราชคฤห, สาเกต, โกธัมพี และ พาราณสี ส่วนนครกุสินาราซึ่ง เป็นที่เสด็จดับขันธปรินิพพานนั้น พระอานนท์ไม่ถือว่าเป็นมหานคร เพราะเป็นแต่เมืองเล็กเมืองน้อยเมืองป่า

(๑) วิ. จ. ๓ น. ๘๔, ๒๓, ๖๓, เถร. ๒๖ น. ๔๘๒

(๒) ช. ป. ๑๖๕

เมืองคอน ซึ่งเรียกในภาษาบาลีว่า “นครก”^(๑) (townlet) ส่วนเมืองปาฏลีบุตร (Patna) ซึ่งได้มาเป็นเมืองใหญ่เมืองโตในภายหลังนั้น ในเวลานี้ (สมัยพุทธกาล) ยังไม่ปรากฏ

แหล่งที่ทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าแก่เมืองต่างๆ โดยอดีตระยะนั้น คือสถานที่ป่าดงและลำน้ำแถบลุ่มน้ำแม่คงคาอันกว้างขวาง เช่นเดียวกับลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นแหล่งแห่งความเจริญก้าวหน้าของจังหวัดต่างๆ ในสยาม

ดินแดนรอบบริเวณคามนั้น ก็นับเนื่องเข้าเป็นประเทศเรียกว่า “ชนบท”^(๒) ส่วนที่ชายอาณาเขตต์เรียกว่า “ปัจฉิมตะ”^(๓) ในปัจฉิมตะนั้น มีเขตต์หรือที่สำหรับเลี้ยงสัตว์ได้ มีป่าและดงดึก เช่นที่

(๑) ที. ม. ๑๐ น. ๑๖๕ ฯลฯ

(๒) ข. พ. ๑๒๒

(๓) ข. ป. ๓๒๑, ส. ๒๔๐

กล่าวถึงอันชวน แห่งโกศลรัฐ, ดัศวัน แห่งมครรัฐ และปาจิณวงศ์มิตทายวัน แห่งแคว้นดาภิยะ ที่เหล่านี้ กล่าวว่าเป็นที่อยู่ของสัตว์ป่าและเทพารักษ์ และมีมารซึ่งอาจแปลงกายให้เห็นปรากฏรูปเป็นอย่างหนึ่งอย่างใดก็ได้. ส่วนวนะอันมีลักษณะผิดแปลกไปจากที่กล่าวแล้ว ก็มีอยู่บ้าง เช่น เวพูน (ป่าไผ่) ของพระเจ้าพิมพิสาร ราชาแห่งมครรัฐ, อัญชนวัน แห่งเมืองสาเกต และเซตวันแห่งกรุงสาวัตถีเป็นต้น แต่ในป่าซึ่งยังไม่ได้หักร้างทางพง หรือเป็นป่าทึบนั้น ก็มีหนทางเกวียนไปมาได้ แต่ในบางคราวก็มีฝนตกเป็นที่ลุ่มไปมาลำบาก ทั้งในที่บางแห่งก็ก่อกบด้วยอันตรายจากสัตว์ป่าและโจรผู้ร้าย ทั้งยังกล่าวว่ามียักษ์หรือ อมนุษย์ที่คอยจับคนเดินทาง และ พ้อคำกินเป็นอาหารอีกด้วย (๑)

สถานที่ติดต่อหรือเหลื่อมล้ำกันกับดินแดนอันเป็น

บ้ำเป็ลยวตามทักถ้าวแต่วันน มี่บ้ำหญ่าเป็นทีเลียง
 ด้ตว^(๑), มี่ผู้ไถ่ค้อนฝุงปลัดด้ตวักวควาย^(๒) และ
 แพร^(๓) มี่ฝุงแพรของพระเจ้าแผ่นดิน^(๔) บ้าง หรือ
 ที่เบ็นของราชฏร^(๕) ก็มี. พวกราชฏรมักจะมอฝุง
 ด้ตวักของคณให้แกผู้เลียงประจำหมู่บ้าน. ในเวลาดกตาง
 คันจะพบว่าคนเลียงด้ตวักนันได้ไถ่ค้อนฝุงด้ตวักเข้านอน
 ในพะเพิง^(๖) หรือนำด้ตวักถับมาในตอนเย็นทุก
 วัน แลวักนั้บคักถ่งมอให้เจ้าของเบ็นรายๆ ไป
 รุงขันก็มารับไปใหม่ แลวโยกย้ายทีเลียงไปทุก
 วัน^(๗). คนเลียงด้ตวักนั้บคำเรียกกันฉะเพาะตามด้ตวัก

(๑) ข.ท. ๒๒๘

(๒) ข.จ. ๔๑๕, น. ๓๑๘

(๓) ข.ปญ. ๒๓๐

(๔) ข.ท. ๘

(๕) ข.ป. ๒๘๑ ๑๑๑, ท. ๒๒๘

(๖) ท. ๒๒๘

(๗) อ. ๒๐๓, ๒๖๓, ร.อ. ภาค ๑ และ ๕

ที่เดียว ถ้าเพียงแพะก็เรียกว่า “อริโกปกะ”^(๑) หรือ “อชปาต”, ถ้าเป็นคนเลี้ยงโคก็เรียกว่า “โคปาดก”^(๒) และข้อความที่กล่าวถึงโคปาดกนี้ แสดงให้เห็นว่า มีหน้าที่แต่เพียงเลี้ยงสัตว์และวัดนมโคเท่านั้น ดังมีข้อความกล่าวว่า โคปาดกที่คั้นนมต้องมีองค์คุณ ๑๑ ประการ คือ รู้จักดูรูป, ฉลาดในลักษณะของโค, คอยเลี้ยงให้แข็งแรง, คอยบีดนมให้โค, ดูปนมวันได้แมลงให้โค, รู้จักทำน้ำ, รู้จักให้โคดื่มน้ำ, รู้จักทาง, ฉลาดรู้แห่งที่โคเที่ยวหากิน, รู้จักรีดนมโคให้ม่เขื่อเหลือได้ และยกย่องโคพ่อฝูง^(๓) แต่โดยปกติโคปาดกไม่ผู้จะมีความเฉลียวฉลาดเช่นที่กล่าว
 หนัก

สถานที่ทำการเพาะปลูกประจำคามนั้น อยู่ถัด

(๑) ข.ท. ๕

(๒) ข.ท. น. ๒๒๘ ๑๑๑

(๓) อ. ๒๔ น. ๓๘๑, ม. ๑๒ น. ๔๑๓ ๑๑๑

ออกไปล้อมรอบคาม และคามนั้นดูเหมือนจะมี
กำแพง หรือระเนียด มีประตูเข้าออก ซึ่งเรียกว่า
“คามทวาร” (๑) ส่วนที่นาซึ่งเรียกว่า “เขตต์” นั้น ก็มี
รั้วล้อม (๒), มีข่าย (๓) และมีคนเฝ้ารักษา (๔) ทั้ง
เพื่อเป็นเครื่องป้องกันเขตต์ หรือ “คามเขตต์” นั้น
จากสัตว์ และนกที่จะเข้ามารบกวน. และเขตต์ภายใน
ที่ดินของคฤหบดีบ้านหนึ่ง ๆ ก็มีการขุดเป็นร่องให้น้ำ
เดิน เพื่อประโยชน์แห่งการชลประทานร่วม
กัน (๕) และเป็นเครื่องหมายบั้นเขตต์อีกด้วย. เขตต์ที่
บั้นด้วยร่องเหล่านี้ มีเป็นรูปโค้ง หรือสี่เหลี่ยมผืนผ้า

(๑) ข. พ. ๗, พ. ๑๐๑, ๑๗๗, จ. ๒๓๔, นิ. ๓๗๕ ๑ ล ๑ (นิคมก็
เหมือนกัน)

(๒) ข. ป. ๓๒๑

(๓) ข. ป. ๒๑๗, ๒๓๔

(๔) ข. พ. ๑๔๔, นิ. ๒๔๕

(๕) ข. ๒๕ น. ๒๕, ๓๔, เถร. ๒๖ น. ๒๖๕-๖, ข. นิ. น. ๑๐๖-๗,
พ. ๑๔๗, อ. ๓๓๑

ทั้งเช่นเขตต์ในแคว้นแคว้นมคธ ซึ่งเป็นตัวอย่างให้พระ
พุทธเจ้าทรงบัญญัติ ให้ตัดรูปกะทงจัวร์เป็นแบบดำ
หรับคณะสงฆ์ของพระองค์ โดยวิธีเอาเศษผ้าขาด ๆ
ที่เขาโยนทิ้งแล้วมาเย็บติดกันเข้า อันเป็นสิ่งที่พลโจร
ไม่ต้องประสงค์^(๑). บริเวณของเขตต์ทั้งหมดอาจ
ขยายให้กว้างออกไปได้ด้วยการหักกว้างทางพงในที่ป่า
(^๒) ผู้เป็นเจ้าของที่ดินส่วนมากมักจะเป็นผู้มีกำลัง
น้อยอาจทำได้ตามคำพังของคณบ้าง หรือมีลูกชาย
ช่วยเหลือบ้าง และบางที่ก็จ้างคนมาช่วย(^๓) เช่น
เจ้าว่าพราหมณ์ทำนาในที่ดิน ๓,๐๐๐ กรวด (acre?)
หรือบางที่ก็มากกว่านั้น(^๔). ในพระสูตร(^๕) ก็เจ้าว่า
พราหมณ์ก็ถวาทวาชโคตต์ใช้ไถไถนาถึง ๕๐๐ และ

(๑) วิ. ม. ๕ น. ๒๐๒ ๗๑

(๒) ข. จ. ๑๐๔-๖, น. ๑๐๕

(๓) ข. ท. ๖๓, จ. ๔๓๑, น. ๑๐๕

(๔) ข. ปญ. ๘๘, น. ๒๔๘

(๕) ส. น. ๒๕ น. ๓๔๐-เทียบ-ถ. ๑๕ น. ๒๔๘, ข. ท. ๒๑๘,

จ. ๓๖, ปญ. ๘๘, น. ๒๔๘

ใช้คนจ้าง ซึ่งเรียกว่า “ภคิระ” ให้เป็นผู้ไถและ
รับหัว (๑)

อาหารประจำวันของพลเมือง ก็คือ ข้าว (๒) เช่น
เดียวกับในประเทศสยามของเรา, ทั้งยังมีก๋าดึง
ธัญญาชาติอื่นๆ อีก ๗ ชนิด คือ ข้าวสาลี, ข้าวเจ้า,
ถั่วเขียว, ถั่วราชมารด, ข้าวสาร์ (๓) และข้าวเหนียว
นอกจากนี้ยังมี อ้อย (๔) และผลไม้, ผักและดอกไม้อื่นๆ
ก็กล่าวว่ามี การปลูกกันเหมือนกัน

การรวมกำลังกันทำกรางงานแบบสหกรณ์นั้น มี
ตัวอย่างกล่าวถึงอยู่บ่อย ๆ ซึ่งแสดงให้เห็นได้ว่า
ประชาชนในคาม สมัยนั้น ได้รู้จักหน้าที่ของพลเมือง
ก้าวหน้าไปมาก เมื่อพูดกันตามส่วนแล้ว จะเห็นได้ว่า

(๑) ช.ท. ๑๖๕, จ. ๓๐๐

(๒) ช.ท. ๑๕๕, ท. ๕๖, ๑๗๘ ๑๗๙, จ. ๑๒๘, ปญ. ๒๐๖ น. ๒๔๕

(๓) ม. ๑๒ น. ๑๐๖

(๔) ช. ท. ๑๕๕, วิ. ม. ๕ น. ๑๒๓

ชาวนาผู้เป็นเจ้าของที่ดิน ย่อมมีหัวหน้าซึ่งเป็นแต่
ชื่อเรียกว่า “โฆชะ” เป็นผู้แทนของตน ไปเข้า
ประชุมณที่ประชุมสภาการเมือง และเป็นหัวหน้าสภา
เทศบาลด้วย โฆชะนี้ได้รับเงินจ้างทางค่าชักด่วน
และค่าปรับ^(๑) เป็นเครื่องตอบแทน เช่นเดียวกับ
เงินเดือนและเบี้ยประชุมของสมาชิกสภาการเมือง. ส่วน
บรรดาชาวบ้านในหมู่บ้านนั้น ก็ได้มีการประชุมพบปะ
ปรึกษารื้อกับหัวหน้าในเรื่องการปกครองและการ
บ้านเมืองด้วย. และเพื่อให้การประชุมนั้นเกิดผล จึง
ได้ช่วยกันสร้างศาลาที่ประชุม และบ้านพักประจำคาม
ชนใหม่ สร้างทั้งที่ชนา (สระโฆชะ) และคณะชน
ทั้งผลิตเปลี่ยนแปลงกันทำงานโยธาซ่อมแซมถนนหนทาง
ชนิดออกแรงงานด้วยความสมัครใจ^(๒) แม้พวกผู้
หญิงก็ถือกันว่าเป็นเกียรติยศทางปกครองด้วย ถ้า
ได้มีส่วนรับภาระในการทำงานเหล่านั้น^(๓). แต่ในคัมภีร์

(๑) ป. ข. ๒๕๘ ๑๐๑

ชาดกแสดงให้เห็นความเป็นไปของประชาชนในคาม
ได้ว่า ถ้าชาวนาจะทิ้งการไถหว่านของตนพากันทำงาน
ให้แก่พระราชที่ยากจนลงแล้ว ก็ถือกันว่าเป็นเครื่อง
หมายถึงการเสื่อมทรามในฐานะทางสังคม^(๑) และ
พวกกรรมกรรับจ้างที่ทำการ ออกแรงโดยเรียกสิน
จ้าง (จันฑาต?) ก็ถือกันว่ามีฐานะทางสังคมต่ำ
เหมือนกัน ปรากฏว่า ได้จัดไว้ต่ำกว่าทาสในเรือนเบี้ย
เสียอีก^(๒)

เหตุที่พิกษณีย์เนื่องด้วยน้ำหนักน้อยหรือน้ำหนักมาก มัก
มีช้างถึงอยู่บ่อย ๆ บางทีก็เกิดขึ้นทั่วไปตลอดทั้ง
แคว้นก็มี^(๓) แต่ความข้อนั้น เป็นการแย้งกับข้อ
ความในจดหมายเหตุของเมกะสทีเนส (Megasthenes)
ราชทูตกรีก ประจำราชสำนักกรุงปาฏลีบุตร สมัย

(๑) ช.พ. ๑๕๔-๕

(๒) ที่. ๘ น. ๖๖ อ. ๒๐ น. ๑๘๔, ๒๖๕, มี. ๒๐๓, ๒๗๘

(๓) วิ. ๕ น. ๖๑, ๖๔ ๑๓๑, ช.พ. ๑๓๘, ที่. ๑๗๘, ๑๘๘, จ. ๑๑๗,

พระเจ้าจันทร์คุปต์ ซึ่งจดไว้ว่า “การชั่ววอกหมาก
 แพงไม่เคยมีในอินเดีย” เว้นไว้แต่ผู้ที่แจ่มแจ้งเรื่องให้
 แก่มักตั้งต้นนั้นจะหมายถึงทุกภิกขุภัยอย่างร้ายแรงที่
 มีอยู่ทั่วไป. เมื่อเป็นดังนี้ ทุกภิกขุภัยตามที่กล่าว
 ถึงในคัมภีร์พุทธศาสนา ก็เป็นแต่เพียงว่า ได้เกิด
 ขึ้นชั่วคราวหนึ่งคราวหนึ่ง และเฉพาะในเขตต์แดน
 หนึ่ง ๆ เท่านั้น

มีการ อาชีพสองชนิดที่กล่าวไว้ชัดเจนในคัมภีร์
 พุทธศาสนา และถือกันว่าเป็นงานโดยเฉพาะของ
 พวกเวสส์ หรือคนชั้นกลาง คือ การกตกรรมและ
 พานิชยกรรม ทั้งวินิจฉัยว่า งานอาชีพชนิดนี้เป็น
 ของไม่สมควรแก่พราหมณ์และกษัตริย์ ด้วยเหตุนี้
 พราหมณ์เฮตุการี^(๑) แห่งกรุงสาวัตถี จึงถือว่า
 การไถนา และการรักษาโค เป็นสมบัติและหน้าที่โดย
 เฉพาะของพวกเวสส์ เช่นเดียวกับธนูและลูกธนูเป็น
 สมบัติและหน้าที่โดยเฉพาะของกษัตริย์ และการ

(๑) ม. ๑๓ น. ๖๑๔-๕

เกี่ยวข้องกับภิกษุจากชาวบ้านเป็นสมบัติและกิจวัตรโดย
 ณะเพาะของพวกพราหมณ์, การหาบคอนเป็นสมบัติ
 และหน้าที่โดยณะเพาะของพวกศุทฺธ^(๑). แต่ในคัมภีร์
 ชาตกมีปรากฏอยู่หลายแห่ง ซึ่งแสดงให้เห็นว่า
 พวกพราหมณ์ที่ไม่เคร่งครัด ตามหลักที่พราหมณ์
 เชื้อการึกถำวก็มีมาก เช่นมีกถาว่า พราหมณ์ไป
 ประกอบอาชีพในทางกลีกรมบ้าง, พาณิชยกรรม
 บ้าง และประกอบอาชีพอื่นๆ เช่น เป็นหมอ, เป็น
 คนรับใช้ เป็นต้นก็มี ซึ่งถือกันว่า เป็นผู้ที่ตกต่ำจาก
 ฐานะแห่งการเป็นพราหมณ์^(๒). อีกอย่างหนึ่ง, ได้มี
 กถาว่าไว้ทั้งในชาตกและพระสุตฺต ซึ่งเป็นการตรงกัน
 ข้ามกับที่กถาว่ามาแต่ข้างต้นนี้ คือว่า มีพราหมณ์

(๑) วาสุเดยสุตฺต ม. ๑๓ น. ๖๔๔, สุนิ. ๒ น. ๓๕๔ เมื่อกล่าว
 ถึงคำว่า “พราหมณ์” ก็แสดงความรู้สึกล้ำกับที่กล่าวมา
 แล้วข้างต้น

(๒) ข.ฉ. ๓๖๔ ๑ก๑

ที่ทำการไถหว่าน, เฝ้ายโค, เฝ้ายแพะ, ค้าขาย, ทำการล่าสัตว์, เป็นช่างไม้, ทอผ้า, รับจ้างคุม กองเกวียนเดินทาง, เป็นนักยิงธนู, เป็นคนขับรถ และเป็นคนแต่งการเล่นๆ เป็นอาชีพ^(๑) ก็มี แต่ก็มีได้ถือว่าการอาชีพเหล่านี้ เป็นการกระทำที่ต่ำช้า เดวทราม ข้าพราหมณ์ชาวนาในบางครั้งก็ปรากฏว่า เป็นคนใจบุญสุนทานอย่างดียิ่ง และยิ่งกว่านั้น ถึงกับกล่าวกันว่า พราหมณ์บางคนเป็นพระโพธิสัตว์ก็มี^(๒) แต่ Dr. Fick เข้าใจว่า พวกพราหมณ์ อุทิจาโคตต์ ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของ แคว้นกุรุและปัญจาละ บางคนได้อพยพมาทางทิศ ตะวันออก แล้วเข้าตั้งภูมิดำเนาอยู่ณที่นั้น ปรากฏว่า เป็นผู้ที่เคร่งครัดต่อประเพณีที่รับเป็นทายาทสืบ

(๑) ช.ท. ๒๑๕, ปญ. ๘๘, นิ. ๑๐๕, ๒๔๕, ปญ. ๒๓๐, ๔๓๕,

นิ. ๒๐๘, อ. ๔๒๖, ท. ๒๖๖, ท. ๑๘-๑๕, นิ. ๑๕๗, นิ. ๑๕๔, ๓๖๐

(๒) ช.ท. ๔๓๑

มา สฤตพราหมณอุทิจจะนี เป็นสฤตใหญ่โต มี
 กถ้าวถึงในชาตคเป็นอันมาก และกถ้าวว่ามีสฤต
 อยู่ในรัฐกาดี, โกสธและมคธ^(๑) อย่างไรก็ตาม
 พราหมณที่เป็นผู้มีศรัทธากถาแข็งที่กถ้าวมาข้างต้น
 นั้น คนหนึ่งอยู่ใกล้กรุงพาราณสี อีกคนหนึ่งอยู่ใน
 มคธรัฐ แต่ค้นหาได้กถ้าวไว้ไม่ว่า เป็นสฤตพราหมณ
 พวกอุทิจจะที่อพยพมา และการที่พราหมณจะ
 ประกอบอาชีพในทางโลกเช่นกถ้าวแล้วนั้น แม้ใน
 กฎหมายของพราหมณครั้งโบราณ ก็ยังยอมให้ทำ
 ได้ในเมื่อยากจนลง

ส่วนพวกกษัตริย์ในแคว้นแคว้นที่ปกครองโดย
 ดามัคคัชรรม (republic)^(๒) ตามที่กถ้าวแล้ว
 ข้างต้นนั้น โดยมากก็เป็นผู้ประกอบอาชีพทางกสิ

(๑) ข. พ. ๑๓๕, ๑๔๓, ๒๐๕, ๒๕๔, ๒๕๖, ๓๐๓, ๓๒๔, พ. ๑๐๘,

ปญ. ๓

(๒) ประชาธิปไตย ?

กรรม ทำการไถหว่านด้วยเหมือนกัน ดังจะเห็นได้จากข้อความปรารภเรื่องในกฤดาถชาดก (๙) เล่าว่า นครกบิลพัสดุ์และนครโกถิยะ ตั้งอยู่นครละพากฝั่งแม่น้ำโรหิณี พวกกรรมกรของกษัตริย์ดำกิยะและโกถิยะต่างกันทำนบตน้ำในแม่น้ำโรหิณี เพื่อให้ไหลเข้ามาหล่อเลี้ยงต้นกล้าในนาเวถาชาดแคว่น้ำ ได้เกิดการแย่งน้ำกันขึ้น ต่างฝ่ายต่างก็กล่าวว่าคุณจะได้น้ำก่อน เรื่องไม่ยุติ ถึงกับเกิดการทะเลาะกันขึ้นใหญ่โตโดยลำดับ ตั้งแต่กรรมกร, เสวก, ความโงะก จนถึง อำมาตย์, อุปราช และพระราชาแห่งนครทั้งสอง ได้เตรียมรบและยกทัพออกมาตั้งตักกันอยู่ หากแต่พระพุทธเจ้าได้เข้ามาห้ามเสีย เรื่องเช่นนี้แสดงให้เห็นว่า พวกกษัตริย์เหล่านั้นได้ถือว่าการทำนาเป็นอาชีพสำคัญของตนเพียงไร แม้ในวรรณคดีรุ่นแรก ๆ ของอินเดีย ก็ได้กล่าวถึงความเห็นใน

เรื่องการกลักรรรมและการเลี้ยงสัตว์ไว้เป็นส่วนใหญ่
และถ้าจะถือว่า การกลักรรรมนั้นเป็นอาชีพที่มี
เกียรติยศเป็นพิเศษ แต่ก็ไม่มีหลักฐานอะไรที่จะทำ
ให้เห็นเป็นเช่นนั้นเหลืออยู่สืบมา

ในเรื่อง “ทาส” หรือ “ทาสี” นั้น ในสมัยนั้น
ถือกันว่า ต้องมีอยู่ประจำสำหรับใช้การงานใน
ครอบครัว แต่ก็ไม่มีใครรู้ว่า มีทาส หรือ ทาสี
กันไว้เป็นจำนวนมากๆ^(๑) การปกครองทาสก็มี
ต่าง ๆ กัน แลแต่อัชฌาัยและความดำมรงค์ของ
ผู้ที่เขื่อนนายและบ่าว เช่นจะพบในชาดกว่า ทาสได้
รับการด้อเดียนเด่นด้วย ยอมให้เรียนการเขียน
(หนังสือ) และวิชาการค้าขาย นอกจากหน้าที่ตาม
ธรรมเนียมที่เป็นคนรับใช้ แต่ถ้าทำความผิดเพียง
เล็กน้อยก็อาจ ‘ถูกเขียน ถูกจองจำ ถูกนทาบท

(๑) ที. ๕ น. ๗๘, ๘๗, ๑๒๐ ๗๑๗, ๑๓๓, วิ. ๔ น. ๑๔๘

เครื่องหมาย และให้กินอาหารอย่างทาสกิน^(๑) แต่
 ที่จะทำให้ทาสกรรมแก่ทาสโดยตรงนั้นแทบจะไม่มี
 กล่าวถึง มีเรื่องที่ตั้งกับเขียนตักกันอยู่สองเรื่อง และ
 ทั้งสองเรื่องนั้นก็เป็นที่ดีทั้งคู่ คนหนึ่งชื่อนางกาฬ เป็น
 ทาสีของนางเวเทหิกา คหปตานี้ มีเรื่องเล่าว่านาง
 กาฬผู้นี้ คามปกติเป็นคนขยันขันแข็งไม่เกียจคร้าน
 ต่อการงาน และนางเวเทหิกา นายผู้หญิงนั้น ก็
 ปรากฏว่าเป็นคนมีชื่อเสียงในทางเป็นผู้อ่อนโยนสงบ
 งดงาม ไม่นุ่มนวล นางกาฬผู้ทาสีจึงทอดใจให้นาย
 ผู้หญิง โดยแกด่งทำเป็นนอนตื่นสายยิ่งขึ้นทุกวัน ๆ
 เมื่อนายค่อว่าก็เถียง หลายครั้งเข้า นางเวเทหิกาก็
 คดโทสะขึ้น คว่าถูกลืมประตูลอกเอาเครื่องแต่ง^(๒)
 ทาสีอีกคนหนึ่ง ปรากฏว่าไม่เอาเงินค่าจ้างกลับมาบ้าน

(๑) ข.พ. ๓๒๖ ๑๓๑

(๒) ม. ๑๒ น. ๒๕๒ ๑๓๑

ถูกนายบังคับให้หนังที่ประทุแล้วเขียนด้วยเชือก^(๑) แต่ก็ไม่ปรากฏชัดเจนว่า คำจ้างเรื่องอะไร บางทีจะเป็นเพราะถูกใช้ให้ไปรับคำจ้างของนาย หรือถูกจ้างไปใช้งานในที่อื่น. ส่วนทาสที่หนีนายก็มีบ้าง เช่นมีเรื่องเล่าไว้ในวินัยว่า ทาสที่หนีนายมาบวชในพุทธศาสนา ก็มี^(๒). การมีทาสนั้น อาจมีขึ้นได้โดยการจับเป็นขะเถมา^(๓) หรือด้วยการยกโทษประหารชีวิตให้ หรือด้วยเรื่องหนี้สินก็มี^(๔) เช่นพราหมณ์พ่อแม่นางอมิตตคาปนา ยกนางอมิตตคาปนาให้แก่ชุก เพราะไม่อาจใช้หนี้ทาสคนหนึ่งร้อย^(๕) และที่ยอมคน

(๑) ช.พ. ๒๕๐

(๒) วิ. ๔ น. ๑๕๕-๖

(๓) ช.น. ๑๗๔, พ. ๑๐๔

(๔) เถร. ๒๖ น. ๔๘๘

(๕) ช.พ. ๓๘๑

ดงเป็นทาสด้วยความสมัครใจก็มี^(๑) หรือต้องเป็น
ทาสโดยได้รับโทษในทางคดีความก็มี^(๒) แต่ทาส
อาจได้รับความเป็นไทยได้^(๓) โดยผู้เป็นนายยกค่า
ถวายให้^(๔) หรือโดยวิธีจ่ายค่าตัวไปเอง เช่นที่กล่าว
ว่า เมื่อพระเวสสันดรได้บริจาคกัณหาชาติเป็นทาน
ให้แก่ชูชกนั้น ได้กำหนดค่าถวายตัวกุมารกุมารีทั้ง
สองไว้ว่า ถ้าชาติปรารถนาเป็นไทยต้องให้ทรัพย์แก่
พราหมณ์ชูชกเป็นทองหนึ่งพันนิกะ ส่วนกัณหานั้น
โดยเหตุที่เป็นหญิง จะกำหนดค่าตัวเหมือนชาติ เกรง
ว่าจะมีบุรุษผู้มาติดสินจ้างตัวให้เป็นไทยแล้ว รั
บไปเป็นภรรยาเป็นการทำชาติดัมภเกท จึงกำหนดค่าตัว
ไว้ว่า กัณหา ถ้าปรารถนาเป็นไทย ต้องให้ทรัพย์

(๑) วิ. ๔ น. ๑๔๘

(๒) ข.ป. ๓๐๐

(๓) ที. ๘ น. ๘๓

(๔) ข.อ. ๑๘๐

แก่ชุกเป็นหมวดร้อย คือ ทาตหนึ่งร้อย ทาตหนึ่งร้อย ช้างหนึ่งร้อย ม้าหนึ่งร้อย โคหนึ่งร้อย ทองหนึ่งร้อยนิกะ เพราะผู้ที่จะให้ค่าถ่ายเช่นนั้นได้ในสมัยนั้น ก็เห็นจะมีแต่พระราชทานั้น^(๑). และทาสผู้ที่ยังไม่ได้ถ่ายค่าตัวไปนั้น จะเข้ามาร่วมในหมู่สงฆ์ไม่ได้^(๒)

ส่วนผู้ที่ทำการ รับจ้าง หรือผู้ที่เป็นกรรมกรชนิดหาเข้ากินค่านั้น ไม่นับว่าเป็นสมบัติของใคร ชีวิตของคนพวกนั้นเห็นได้ว่า บางทีก็ลำบากยิ่งเสียกว่าผู้ที่เป็นทาสอีก^(๓) และโดยมากเขาใช้ให้ทำการงานในที่ดินผืนใหญ่^(๔) ค่าจ้างที่ได้รับก็เป็นค่ากิน

(๑) ช.ท. ๔๒๓

(๒) วิ. ๔ น. ๑๕๕-๖

(๓) ช.ท. ๒๓๕, ปญ. ๒๕๐ ๑๓๑

(๔) ช. ปญ. ๒๓๘ ๑๓๑, ๔๓๓, ส.น. ๒๕ น. ๓๒๕

อยู่บ้าง เป็นเงินบ้าง^(๑) ในมนุษยธรรมศาสตร์ ก็ได้กำหนดค่าจ้างประจำไว้ ทั้งเป็นตัวเงินและเป็นสิ่งของแก่ผู้ทำงานอยู่ในพระราช

ในเรื่องศิลปกรรมและการช่างต่าง ๆ ในสมัยนั้น ก็มีความเจริญก้าวหน้าไปมาก ผู้ประกอบศิลปกรรมและการช่าง นับว่ามีความชำนาญเป็นพิเศษ จนถึงเกิดเป็นอุตสาหกรรมต่าง ๆ ขึ้น ดังจะเห็นได้จากหนังสือมิตินทปัญหา ที่ได้รวบรวมชื่อผู้ประกอบการอาชีพต่าง ๆ ไว้เป็นอันมาก^(๒) ปรากฏว่า การทำหัตถกรรมและอุตสาหกรรม เป็นอุตสาหกรรมแยกงานออกไปถึง ๓ จำพวก ทั้งไม่ได้นับรวมเองงานทำการประดับตกแต่งเข้าไว้ด้วย นอกจากนั้นยังมีการจ้างผู้ทำการผลิตเป็นอาชีพที่แบ่งแยกงานกันทำ. การกล่าวถึงผู้มีอาชีพผลิตนั้น ก็เห็นจะเป็นเพราะในสมัยหนึ่งที่มีชาวต่างประเทศ

(๑) ช.ต. ๑๘๖, ปญ. ๑๓๐ ๑๑๗, ๒๕๐ ๑๑๗, อ. ๒๘

(๒) มี. ๔๑๒-๓

และเก็บเกี่ยวได้ถึงปีละสองครั้ง ดังปรากฏตาม
หนังสือของมัลคอล์ม^๕ ราชทูตกรีก เพราะเหตุนี้ คน
จำพวกนี้จึงมีงานที่จะต้องทำไม่สู้จะว่างเว้นก็เดือนหนึ่ง
หนึ่ง, ชื่อของผู้ประกอบอาชีพการช่าง บางชื่อ
ก็แสดงให้เห็นได้ว่ามีความหมายกว้างขวางอย่างเดียวกับ
กับคำว่า “ช่าง” ของเรา อาจเรียก ช่างปั้น, ช่าง
เขียน, ช่างเหล็ก, ช่างทอง, ช่างไม้ ฯลฯ ก็ได้
เช่น คำว่า “กัมมား” อาจใช้หมายถึงผู้ทำการช่าง
เกี่ยวด้วยโลหะบางอย่าง มีช่างเหล็ก ช่างทองเป็น
ต้น, คำว่า “วชิมาทัก” ก็เหมือนกัน มีความหมาย
ครอบคลุมไปถึงการช่างไม้ทั้งหมด รวมทั้งต่อเรือ,
ทำรถ^(๑) และสถาปนิก^(๒) ซึ่งเขาเรียกว่า “อปปติ”
หรือ “ตัจฉกะ” แปลตามพยานะว่า “คน
ถากไม้” และช่างกลึง ซึ่งเรียกว่า “ภมการ” ช่าง

(๑) ช.ฉ. ๑๕๖ และยังมีคำว่า ชานการ, รถการ และ สกฏการ อีก

(๒) ช.ป. ๓๐๑ ฉ. ๓๑๒ มี. ๔๑๒-๓

เหล่านี้ทำการเกี่ยวกับไม้เป็นพิเศษโดยเฉพาะ^(๑) วัตถุประสงค์ซึ่งมีที่ทำงานอยู่ร่วมกันสามารถทำได้ทั้ง เครื่องเรือนและเรือเดินทะเล,^(๒) ยิ่งกว่านั้น ช่างหิน ที่เรียกว่า “ปาदानโกฏฏกะ” นั้น อาจก่อสร้าง บ้านด้วยวัตถุเก่าของคามร้าง^(๓) และสามารถเจาะ รูเข้าไปในก้อนแก้วทำเป็นช่องให้หนูอยู่ได้^(๔)

วิชาช่างที่สำคัญ ๓ อย่าง ดังได้กล่าวชื่อมาแล้ว ข้างต้น พร้อมทั้งสาขาของช่างเหล่านี้ ตลอดจน ช่างทำหนัง คือ ช่างฟอกหนัง, ช่างเขียนและช่างอื่นๆ ปรากฏในคัมภีร์ชาติกว่า มีจำนวนช่างถึง ๑๘ หมู่ ได้รวมกันขึ้นเป็น ๘ มาคม เรียกตามภาษาบาลีว่า “๘เถณี” แต่ก็เป็นที่น่าเสียดายอยู่อย่างหนึ่งในข้อที่

(๑) ม. ๑๒ น. ๑๐๔ ๑๑๑ น. ๒๕ น. ๒๕, ๓๔

(๒) ข.ฉ. ๕๕

(๓) ไม่ปรากฏว่าสร้างแต่กลับทำลาย

(๔) ข. พ. ๓๖๕-๗

ข้าง ๑๘ หมู่ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ชาตกนั้น มี
กล่าวชื่อถึงพวกที่ได้รวมกันขึ้นเป็นสมาคม (เสณี)
ไว้อย่างชัดแจ้งว่า เป็นผู้เชี่ยวชาญในวิชาต่าง ๆ
นั้น ปรากฏเพียง ๔ พวกเท่านั้น คือ ข่างไม้, ข่าง
โลหะ, ข่างฟอกหนัง และข่างเขียน ส่วนข่างอื่นๆ
นอกจาก ๔ พวกนี้^๕มีกล่าวถึงไว้ไม่สู้ชัดเจน^(๖)

(สมาคมข่างที่เรียกในคัมภีร์ชาตกว่า “เสณี” นั้น
ถ้าจะค้นดูในฉบับไทยจะพบแต่คำว่า “เสณิโย” ทุก
แห่ง ไม่มี “เสณีโย” เลย ดูเหมือนจะแปลกันว่า
“เสนา” หรือ “ทหาร” และเข้าใจกันว่าเป็นพหูพจน์
ด้วย หาได้แปลกันว่า “สมาคมข่าง” ไม่^๕ ทั้งนี้
เพราะของเราเป็น “เสณิโย” นั้นเอง แม้กระนั้น
ถ้าแปลว่า ทหาร หรือ เสนา ก็คงยังไม่ถูกแท้ เพราะ
เสณิโย เป็นคุณศัพท์ แปลว่า “ผู้เป็นใหญ่ในเสนา”

(๑) ข. พ. ๕๐, ๑๑๗. ปญ. ๗๓, ส. ๔๕, น. ๓๘, ดูชื่อสมาคมข่าง
ต่างๆ ในอภิธานปิฎก และฉบับพระนิพนธ์ ของสมเด็จพระ
พระสังฆราชเจ้า หน้า ๑๕๔ ฯลฯ

คือ จอมทัพ ดังจะได้พบบ่อยๆ ในคำว่า “ราชา
 มากโช เณโย พิมพิธโร — พระราชาพิมพิธโร
 พระเจ้ากรุงมคธ ผู้เป็นจอมเสนา” แต่ “เณโย”
 แปลว่า สยามช่าง, คนช่าง หรือแปลตาม
 วิเคราะห์ศัพท์ว่า “ชุมนุมแห่งนักคิด ผู้มีชาติเดิม
 กัน” ดูวิเคราะห์คำว่า “เณโย” ในอภิธานปฐที่มีภาสฺสฺ

สยามช่างหนึ่ง ๆ ย่อมมีหัวหน้าเรียกว่า “ปมุข”
 หรือผู้เป็นใหญ่ในหมู่ช่าง ซึ่งเรียกว่า “เซฏฐกะ” ผู้
 เป็นหัวหน้าเหล่านี้ อาจเป็นอำมาตย์รับใช้ที่สำคัญ
 และเป็นที่โปรดปรานของพระราชาก็ได้ และท่าน
 พวกกันบางครั้งก็มีการทะเลาะกัน เช่นที่กล่าวถึง
 มหาอำมาตย์ ๒ คน เสวกของพระเจ้าโกศล ในกรุง
 ลาวัดดี ผู้เป็นประมุขของสยามช่าง ได้ทะเลาะ
 กันทุกครั้งที่มาพบกัน แม้พระเจ้าโกศลจะทรงห้าม
 ก็ไม่เชื่อฟัง,^(๑) และอาจเป็นด้วยมีการทะเลาะกัน

(๑) ข. ท. ๑๕, ๖๘ ดูคำว่า มหาวพฺสฺสฺ ใน ข. น. ๒๒๗ ด้วย

เช่นนี้ ที่ทำให้เกิดมีหัวหน้าใหญ่ หรือปมุขขึ้น
ครอบงำบรรดาสมัครข้างทั่วไป ดังเช่นสมัครข้าง
ในกรุงพาราณสี ถึงกับต้องมีที่ทำการ รวมเอา
การเหรัญญิก ซึ่งเรียกว่า “ภินทาคาริก” เข้าไป
ด้วย แต่ก็มีได้กล่าวไว้ให้ชัดเจนว่า ปมุขนั้นมี
ลักษณะและขอบเขตแห่งอำนาจเหนือสมัครข้าง
ทั้งหลายอย่างไร และภินทาคาริกมีขอบเขต
หน้าที่ถึงไหน เพราะคำว่า “ภินทาคาริก” แปล
ตามศัพท์ว่า “ผู้ประกอบในเรือนภินทะ” ซึ่งน่าจะ
ตรงกับคำว่า “เหรัญญิก” (treasurer) แต่ก็ปรากฏ
ว่า หน้าที่ของภินทาคาริกนี้ มีใช้แต่ในเรื่องเก็บ
รักษาเงินเท่านั้น ดังจะเห็นได้ในคณะสงฆ์ ก็มี
เจ้าพนักงานซื้อเงินเหมือนกัน^(๑) เพราะฉะนั้น หน้าที่
ภินทาคาริกนี้ อาจมีวงกว้างไปจนถึงควบคุม
สินค้าที่พวกข้างได้ทำขึ้น หรือที่สมัครข้างเป็นผู้

จัดการ ไม่ใช่แต่หมายถึงขุนคลังของพระเจ้าแผ่นดิน
อย่างเดียว

ตำแหน่ง “ภินทาคาริก” นี้ เป็นเรื่องที่น่าสนใจ
ที่สุด เพราะปรากฏตามคัมภีร์ชาดกว่า ได้เกิดขึ้น
ในสมัยที่การปกครองมีพระราชชนิต์เดือกตั้งกันขึ้น
ไม่ใช่ตั้งโดยการสืบสันตติวงศ์ และผู้ที่ถูกเลือกตั้ง
เป็นพระเจ้าแผ่นดินนั้น อาจเป็นลูกของพ่อค้าหรือ
ลูกช่างทอผ้าก็ได้ มีเรื่องเล่าไว้ว่า เมื่อพระเจ้า
แผ่นดินสวรรคตลงแล้ว พวกชาวเมือง มีปุโรหิต
เป็นหัวหน้า ก็จัดเทียมปัสัถรถ (รถมีบุศบก?) แล้ว
เชิญเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ขึ้นประดิษฐานในรถ
ปล่อยให้ม้าพาไป ถ้าวรถไปหยุดที่ผู้ใด ก็เชิญผู้นั้น
ขึ้นครองราชย์ อย่างที่เราพูดกันว่า “เลี้ยงราชรถ”
นั่นเอง แล้วผู้ที่ได้รับเลือกตั้งเป็นพระราชาขึ้น ก็พระ
ราชทานตำแหน่งเสนาบดีและ ‘ตำแหน่งภินทาคาริก
อันสมควรแก่การตรวจตราส่มาคมกรรช่วง (เสฉนิ)

ทั้งหมด (?)

ส่วนสมาคมข้างอีก ๑๔ จำพวกนั้น ไม่ได้กล่าว
ชื่อไว้ จึงไม่สามารถจะระบุอะไรได้แน่นอน วิชาข้าง
จะเป็นไปในทางศิลปหรือข้างกรรมดาก็ตาม ที่ได้
มีกล่าวไว้ในคัมภีร์บาติเป็นจำนวนมากมานั้น บาง
อย่างก็ถือกันว่าเป็นอาชีพที่ต่ำ ผู้ประกอบอาชีพ
อย่างนั้น ก็ถือกันว่ามีฐานะในทางสมาคมด้อยกว่า
พวกอื่น ๆ พวกนี้ได้แก่ผู้ที่ทำการค้าขายที่เนื่องด้วย
การฆ่าฆ่าเหาะสัตว์หรือการงานอย่างอื่นที่เกี่ยวข้อง
ในสัตว์สัตว์ เช่นเป็นพรานล่าสัตว์และคักสัตว์, เป็น
ชาวประมง, คนขายเนื้อ และคนฟอกหนัง. ยังมี
การอาชีพอย่างอื่นที่ถือกันว่าเป็นของเลวทรามเหมือน
กัน เช่น การแสดงการเต้นรำ, การขอเดื่อจำแพน
และทำรถ แต่ ๒ อย่างหลังนี้ถือกันว่าเลวทราม
ก็เห็นจะเป็นเพราะเป็นอาชีพของพวกชาวป่าพื้นเมือง

เดิมที่ประกอบอาชีพเป็นมรดกตกทอดกันสืบมา. วิชาว
ช่างที่ถือกันว่าเป็นของมีเกียรติยศยิ่งนั้น ก็คือ ช่าง
แกะสลักงา, ช่างทอผ้า, ช่างทำขนม, ช่างทอง,
ช่างแก้วมณี, ช่างทำหนูและลูกหนู, ช่างหม้อ, ช่าง
ทำพวงมาลัย และช่างทำเครื่องประดับศิระ, นอก
จากนี้ ยังมีพ่อค้าพาณิชย์ที่ประกอบการอาชีพทางน้ำ
ทางทะเล และเป็นผู้นำกองเกวียน หรือเป็นคนนำทาง
บกซึ่งเรียกว่า “ถณินยามกะ” อีก พวกที่กล่าวมานี้
แม้จะปรากฏว่ามีหัวหน้าเรียก “เซฏฐกะ” ก็จริง แต่
ก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้มีการปกครองกันอย่างไร

การอาชีพอย่างอื่นที่ปรากฏว่ามีเซฏฐกะ ก็คือ
ชาวเรือเดินทะเล หรืออย่างน้อย ก็พวกนำร่อง ซึ่ง
เรียกว่า “นิยามกะ”,^(๑) ช่างทำดอกไม้,^(๒) พ่อ

(๑) ข. ฉ. ๖๖

(๒) ข. ปญ. ๒๓๓

คำของเกวียน และผู้รักษาเผ่าเกวียน^(๑). นอก
จากนี้ พวกโจรหรือชะโมยกก็ปรากฏว่ามีเหตุ^๕ระ^(๒)
เช่นมีเรื่องเล่าว่า บนเขาใกล้นครอุตรดิตถ์จะมี
มีความของพวกโจรตั้งอยู่ มีจำนวนคนถึง ๕๐๐ คน
ศิษย์หรือผู้ฝึกหัด ซึ่งเรียกว่า “อันเตวาสิก”^(๓)
(ผู้อยู่ในภายใน) นั้น มักถ่วงถึงในคัมภีร์พุทธศาสนา
บ่อยๆ ในเล่มหนึ่งได้แสดงถึงความเกี่ยวข้องใน
ระหว่างศิษย์กับอาจารย์ซึ่งเป็นช่วงไม้ แต่ไม่มีกล่าว
ถึงฐานะแห่งความเป็นศิษย์ ว่ามีความเป็นอยู่อย่างไร
มีตำแหน่งอยู่ชนิดหนึ่ง ซึ่งจะได้พบบ่อยๆ คือ
ตำแหน่ง “เสฏฐี” ท่านผู้ดำรงตำแหน่งนี้ อาจเป็น
หัวหน้าของพวกทำงานอุตสาหกรรม หรือทำการ
ค้าขายบางจำพวกก็ได้ เพราะเห็นได้ชัดว่า เสฏฐี

(๑) ข. พ. ๑๕๗, จ. ๓๐, ๗๘

(๒) ข. พ. ๕๑ ๖๑๖, จ. ๑๔๐, ส. ๗๗ และทั่วๆ ไป

(๓) ข. พ. ๒๖-๗, อ. ๑๔๕

ถ้อยชื่อ คือท่านอนาถบิณฑิกะแห่งกรุงสาวัตถี ผู้
 เป็นพุทธมามกที่มั่งคั่งนั้น ย่อมมีอำนาจบางประการ
 อยู่เหนือเพื่อนผู้ร่วมการค้าขายด้วยกัน กล่าวคือ มี
 พวกเสฏฐีเป็นจำนวน ๕๐๐ ได้มากอยรับใช้ท่าน
 อนาถบิณฑิกะในคราวถวายเซตวันแด่พระสัมมาสัม-
 พุทธเจ้า^(๑) เสฏฐีเหล่านั้นถ้าไม่ได้ถูกเรียกเอามาจาก
 เมืองต่าง ๆ แล้ว ก็ต้องเข้าใจว่า ในเมืองหนึ่ง ๆ
 ไม่ใช่มีเสฏฐีแต่เพียงคนหนึ่งหรือสองคนเท่านั้น และ
 มักกล่าวว่า เสฏฐี^๕ เป็นผู้มั่งคั่งมาก ทั้งประกอบ
 การค้าขายด้วย ท่านดอกเตอร์ฟีกส์ ได้ให้ข้อ
 ดัชนีฐานไว้ว่า ‘พวกเสฏฐี^๕ นี้ ได้แก่พวกพ่อค้า
 พาณิชประจำราชสำนัก’ ข้อนี้ อาจเป็นความจริง
 เพราะคำว่า “เสฏฐี^๕” นี้ เขามีความถึงตำแหน่งที่เรียก
 ว่า “ฐานะ” ซึ่งผู้ได้รับตำแหน่งได้ครองอยู่ตลอด
 ชีวิต และอาจมีหัวหน้า เรียกว่า “มหาเสฏฐี”

(๑) ข.ป. ๑๔๕

ตำแหน่งรองลงไป เรียกว่า “อนุเสวฐี” ^(๑) และ
ยังได้กล่าวถึงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า พวกนี้มี
เครื่องยศ เรียกว่า “เสวฐีนัตตะ” เรื่องที่กล่าวมา
นี้ ก็เห็นจะเป็นเช่นเดียวกับยศพระยาโชฎิกราชเศรษฐี
ตำแหน่งเจ้ากรมท่าซ้ายของเรา

เมื่อได้กล่าวถึงการอุทิศตำแหน่งตามที่มั่งเจ้งอยู่
ในคัมภีร์พุทธศาสนามาแล้ว คราวนี้จะได้พิจารณา
ถึงข้อสังเกตโดยฉะเพาะในเรื่อง การช่างประจำหมู่บ้าน เช่น ช่างไม้, ^(๒) ช่างเหล็ก, ^(๓) และช่าง
หม้อ. ^(๔) ช่างเหล่านีมีแหล่งที่อยู่ประจำตามชาย
เขตต์พระนครใหญ่หรืออยู่ในชนบท รวมกันเป็นคาม
เช่น คามของพวกช่างหม้อ และคามของพวกช่างไม้

(๑) วิ. ๔ น. ๓๖, อ. ๒๘๔

(๒) ข. ท. ๒๓, จ. ๑๖๒, น. ๘๕, ๑๕๓

(๓) ข. ปญ. ๗๒ - ๓

(๔) ข. ปญ. ๑๕๓

ใกล้กรุงพาราณสี และในที่ใกล้เคียงติดต่อกันนั้น
 ก็มีคามของพวกช่างเหล็กอีก คามเหล่านี้ได้คงชน
 เป็นตลาดพิเศษ เป็นที่ไปมาซื้อขายของประชาชนใน
 คามอื่น ๆ รอบบริเวณเหล่านี้ ดังจะเห็นได้ในคาม
 ของพวกช่างเหล็ก ก็มี 'ประชาชนในคามต่าง ๆ อัน
 อันตั้งอยู่รอบบริเวณคามที่เป็นตลาดนั้น มาซื้อหา
 หรือมาจ้างทำสิ่งของ เช่น มีด, ขวาน, ฆาตโกนา,
 ประจุก และเข็ม เป็นต้น' ที่ริมฝั่งแม่น้ำคงคาหรือ
 ในบริเวณถัดขึ้นไป มีคามของพวกพรานเนื้อ เรียก
 ว่า "เนสาทคาม" หรือ "มิกฤทท์ทคาม" พราน
 เหล่านี้ย่อมนำเอาสัตว์ที่เป็นอาหารบ้าง หนังสัตว์
 และงาช้างเป็นต้นบ้าง มาขายที่ตลาด (๑)

ภายในเมืองจะพบสถานที่รวมการค้าขายเป็น
 ประเภทๆ อยู่ในถนน (วิถึ) บางสาย ซึ่งไม่จำเป็นจะ
 ต้องเป็นที่อยู่ด้วย เช่น ถนนช่างแกะสลักงาในกรุง

(๑) ข. ปญ. ๕๑๔ - เทียบกับ - ข. จ. ๒๘๗

พาราณสี, ^(๑) ถนนข้างย้อม, ^(๒) สถานที่ทอดผ้าหรือ
ทอดหูก (ใช้คำว่า “ฐานะ”) ^(๓) และถนนของพวก
เวสต์ เช่นที่กล่าวไว้ว่า พระเวสต์ันคร ได้พระนาม
เช่นนั้น เพราะประสูติในท่ามกลางถนนของพวก
เวสต์ ^(๔)

อนึ่ง, เนื่องด้วยการดำเนินอาชีพทางอุตสาหกรรม
ดังได้กล่าวมาแล้วนั้น เห็นควรกล่าวถึงประเพณี
ชนิดหนึ่ง ซึ่งอาจสังเกตเห็นได้จากคำเรียกชื่อคน
และสัตว์ คือ ประเพณีที่ลูกมักจะดำเนินอาชีพตาม
อาชีพของพ่อ เป็นประเพณีที่มีอยู่ทั่วไปและไม่
จำเพาะแต่ลูกดำเนินตามพ่อเท่านั้น แต่ปรากฏว่าการ
ดำเนินอาชีพนั้นสืบทายาทเป็นไปตามสัตว์ หรือครอบครัว

(๑) ป. พ. ๑๒๖, ท. ๒๖๒

(๒) ข. ปญ. ๕๓๑

(๓) ข. พ. ๑๘๐

(๔) ข. พ. ๓๒๕

ครวทีเดียวก็น่าจะเห็นได้จากพ้องเป็นช่างทองหรือช่างเหล็ก เรียกว่า “กัมมาระ” ชื่อของลูกก็เรียกว่า “กัมมารบุตร” และ คาคิ ลูกชาวประมง ก็เรียกว่า คาคิเกวัญบุตร, จุนทะ ช่างเหล็ก หรือช่างทอง ก็เรียกว่า จุนทะกัมมารบุตร (๑) ลักษณะเช่นนี้ไม่เป็นของแปลกสำหรับชนชาติอินเดีย หรือ ชนชาติอริยะซึ่งได้ถึงเขตต์แห่งความเจริญมาแล้วในสมัยโบราณ จึงได้มีการแบ่งพวกสัตว์ต่าง ๆ แม้ในสมัยปัจจุบันนี้ การแบ่งเขตต์สัตว์ต่าง ๆ ก็ยังแบ่งเป็นพวกเป็นหมู่มากมายยิ่งขึ้น เนื่องจากได้สืบต่อกันมาเป็นเวลาหลายร้อยปี. และที่ปอร์ตุเกศเรียกว่า caste นั้น ก็หมายถึงการแบ่งพวกแบ่งหมู่เนื่องจากสัตว์พันธุ์เอง, น่าจะเป็นเพราะเหตุนี้

(๑) ม. ๑๒ น. ๔๗๒, ที. ๑๐ น. ๑๔๗, ข. ป. ๑๕๕, ๒๕๑ สหุ-

วาทปุต, ท. ๑๑๔ จิตตหตุตสารีปุต, ต. ๑๐๔, ปญ. ๑๑๔

๑๑๑ เนสาท - เนสาทปุต, อ. ๒๔๔ ลุททก - ลุททปุต.

เป็นปัจจัยให้ประชาชนเกิดแบ่งชั้นวรรณะกันขึ้น.

ในคัมภีร์ชาดกได้กล่าวถึงกรรมนิยมอันเคร่งครัด
 ที่ผู้อยู่ในวรรณะพราหมณ์จะต้องปฏิบัติในเรื่องอาหาร
 หรือการกินร่วมกับพวกจัณฑาล ที่ถือกันว่าเป็น
 พวกเลวทรามต่ำช้า ตลอดจนการคบหาสมาคม
 ด้วย^(๑) และยังได้เล่าถึงเรื่องพระเจ้าโกศลมีพระ
 ประสงค์จะเป็นพระญาติสนิทกับพระพุทธเจ้า ได้ส่ง
 ทูตไปขอริดาของพวกเจ้าดำกียะ พวกเจ้าดำกียะ
 ปฏิเสธกันว่า ถ้าไม่ให้จักเกิดภัย เพราะแคว้นแคว้น
 ดำกียะอยู่ในสถานที่อาณาของพระเจ้าโกศลแม้ไปถึง
 แต่ถ้าให้ไป วงศ์สกุลก็จักไม่บริสุทธิ์ เจ้ามหานาม
 ราชาแห่งดำกียะจึงทำอุบายเป็นเสวดยพระกระยาหาร
 ร่วมกับนางวาสภชาติติยา ริดาคนหนึ่งซึ่งเกิดแต่นาง
 ทาสี ชื่อ นาคมุนทา พวกทูตไม่รู้ในอุบายเข้าใจว่า

(๑) ข. พ. ๑๐๘ ๑๑๑, ปญ. ๓, ฉ. ๑๔๓, ส. ๒ ๑๑๑, ๑๘-๑๙,

นางวาสกชัตติยาเป็นธิดาเจ้าดำกยะโดยบริสุทธจริง
จึงรับไป^(๑). เรื่องนี้ เป็นเครื่องแสดงให้เห็น
ธรรมเนียมในการปฏิบัติกับคนต่างวรรณะว่าเคร่ง
ครัดเพียงไร.

อีกอย่างหนึ่ง, ตามที่มีปรากฏอยู่ในชาดกและ
คัมภีร์อื่นๆเป็นอันมาก ได้แสดงให้เห็นว่า การปฏิบัติ
ตนในระหว่างวรรณะทั้ง ๔ คือ กษัตริย์, พราหมณ์,
เวศย์ และ ศูทร นั้น หาได้ถือกันเป็นการเคร่งครัด
แน่นอนตายตัวนักไม่ เช่น พราหมณ์ที่อ้างสกุลของ
ตนว่าเกิดมาจากพราหมณ์หลายชั่วคน^(๒) แล้วนั้น
ก็มีข้อพิรุณแสดงให้เห็นว่า ได้มีเลือดที่ไม่บริสุทธิ์ปน
อยู่ด้วย ได้มีประเพณีชนิดหนึ่งซึ่งเก่าไว้ในกุศชาดก
ว่า เมื่อพระเจ้าโอกกากระด้วยราชย์อยู่ในพระนคร
กุสาวัตติ แคว้นมัลละ โดยทศพิชราชธรรมประเพณี

(๑) ข. น. ๗๖ ๖๓๖

(๒) ที. ๘ น. ๑๒๑-๒, เถร. ๒๖ น. ๓๕๑, ๔๒๗

นั้น แม้พระองค์จะมีพระนางด้วดัคเป็นอัครมเหสี
พร้อมทั้งมีสตรีอื่นๆ เป็นดนมถึง ๑๖,๐๐๐ ก็จริง แต่
ก็หาได้มีพระโอรสธิดาไม่ ประชาชนพลเมืองกลัวว่า
จะสูญวงศ์ จึงร้องขอให้พระองค์บวราภานุบุตร พระ
องค์จึงปล่อยพวกหญิงนาฏกะ รุ่งเด็ก รุ่งกลาง และ
รุ่งใหญ่ ออกจากพระราชวังไปเที่ยวแสดงหามบุตร
โดยดำดัม (วิธีนี้ คือ จัดพวกหญิงเหล่านั้นให้ออก
ไปสัมผัสกับชายคนใด ๆ ก็ได้ เพื่อให้ได้บุตร เรียก
ว่าทำ “พิธีขรรมนาฏกะ” เห็นจะคล้ายกับพิธีปล่อย
ม้าอุปการ เพื่อแสดงความเป็นใหญ่ของพระราชา
กระมัง) เมื่อครบ ๗ วันแล้วไม่ปรากฏว่า หญิงคน
ใดได้บุตร ชาวเมืองจึงพากันมาร้องขอให้ปล่อยพระ
นางด้วดัคคืออัครมเหสีอีก พระเจ้าโศกกากระจึงทำพิธี
ขรรมนาฏกะ โดยปล่อยพระนางด้วดัคออกจากพระ
ราชนิเวศน์ แต่ก่อนที่จะปล่อยได้โปรดให้คัดกอง
บ่าวร้องให้พวกผู้ชายทราบล่วงหน้า ๗ วัน ฉะนั้นใน

วันปล่อยพระนางออก จึงปรากฏว่า มีพวกผู้ชายอาบนํ้าแต่งตัวมาคอยรับอยู่ที่ประตูพระราชวังเป็นอันมาก แต่ผลที่สุด มีพราหมณ์แก่มารับพระนางไป เมื่อครบ๗ วันแล้วจึงพามาส่ง พระนางก็ได้พระโอรสสมบูรณ์(๑) เรื่องนี้ก็ไม่ปรากฏว่าถือกันเป็นการเสียวรรณะ ซ้ำเป็นความเห็นชอบของประชาชนพลเมือง ขอรับรองให้พระราชารองคนทำเสียอีก และที่กล่าวไว้ในชาดกอื่นๆ ก็ยังมีอยู่อีก ปรากฏว่า มีกษัตริย์บ้าง พราหมณ์บ้าง เศรษฐีบ้าง ที่ได้มาคบหาสมาคมเป็นมิตรกัน อยู่รวมดำเนินนักเรียนอาจารย์เดียวกัน แม้แต่กินอาหารร่วมกัน หรือได้เสียเป็นสามีภรรยากันก็มี แต่ก็ยังไม่ปรากฏว่า ถือเป็นการตกต่ำในฐานะแห่งการสมาคมอย่างไร(๒)

(๑) ข.อ. ๑๓๒-๕

(๒) ข.จ. ๕๘, ๒๓๕, ๒๓๘, ๒๕๑, ปญ. ๒๘-๓๕, ๑๔๘-๕,

ในส่วนการอาชัพเจ้า ก็ไม่ถือว่าเป็นเหตุให้ตกต่ำ
ในทางสมาคม ดังมีเรื่องเล่าว่า

โอรสของพระราชองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอุกโตสุชาติ
(เกิดจากพ่อแม่เป็นกษัตริย์ทั้งสองฝ่าย) ได้ยอมสละ
ส่วนแห่งราชสมบัติ ที่ควรจะได้แก่พระองค์ให้แก่
เชษฐภคินี พระองค์เองมาประกอบการค้าขาย แล้ว
ก็เดินทางไปกับกองเกวียนของพระองค์^(๑). กษัตริย์
องค์หนึ่ง อัครมเหสีเกิดความไม่พอพระทัย เสด็จ
กลับไปอยู่เคียงกับพระบิดาของพระนางซึ่งอยู่ต่างแคว้น
กัน พระองค์ก็ได้เสด็จตามไปและเข้าเฝ้าทูลพระองค์
อยู่ในราชสำนักของพระอัครมเหสี ตั้งแต่ เป็นช่างหม้อ,
ช่างदानเนื้อ, ช่างดอกไม้ และ เป็นพ่อครัวโดยลำดับ
เพื่อจะหาโอกาสให้ได้เข้าถึงอัครมเหสี^(๒). พระราช
กุมารองค์หนึ่ง หนีจากกนิษฐภคินาของพระองค์ไป

(๑) ข. ปญ. ๕๓๐

(๒) ข. อ. ๑๔๔ ๑๓๑ - เทียบ- ข. พ. ๒๗๗-๘

รับจ้างเป็นคนยิงธนูอยู่กับพระราชาในแคว้นคิคค็อกกัน^(๑) พระราชาองค์หนึ่งส่งราชสมบัติให้แก่พระอนุชา แล้วเสด็จออกไปอยู่กับสฤตพ่อค้า (เสฏฐิคุต) สฤตหนึ่งทางพรมแดน และ 'ทรงทำการงานด้วยมือของพระองค์เอง' ^(๒). และมีตำนานเล่าไว้ในอรรถกถาว่า บุตรของพราหมณ์ ชื่อ วัจระ เป็นเพื่อนเล่นกองทรายมากับดิถีชัตถกุมาร ผู้ซึ่งภายหลังได้มาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า^(๓). เรื่องเหล่านี้ แสดงให้เห็นว่า มิได้ถือเป็นการเสื่อมเสียในทางฐานะสังคม. ยิ่งกว่านั้น, ยังปรากฏว่า พราหมณ์ผู้มั่งมีและใจบุญสุนทานผู้หนึ่ง ได้ประกอบการค้าขายทางเรือมาทางสุวรรณภูมิ เพื่อได้มีโอกาสนำพรหมทานให้ดียิ่งขึ้น^(๔)

(๑) ข.ท. ๑๑๖

(๒) ข. น. ๑๐๗-๘

(๓) อรรถกถา เถร. เรื่อง วนวัจระ

(๔) ข.ปญ. ๔๓๕

กัม, พราหมณ์ที่คุมกองเกวียนไปประกอบการค้าขายด้วยตนเอง^(๑) ไม่ต้องเสียการสมาคมลงกัม, ที่เป็นคนยิงธนูเอง^(๒) และเป็นคนรับใช้ของคนที่เคยเป็นช่างทอผ้ามาแต่ก่อนด้วยการยิงธนู คือหากินด้วยการยิงธนูอยู่หลังฉาก ช่างตัวคนอื่นเป็นได้ทั้งบังหน้า^(๓) กัม, เป็นพรานยิงสัตว์^(๔) และเป็นช่างต่อรถ^(๕) ที่เป็นสกุลต่ำกัม

การไม่ถือชั้นวรรณะเนื่องด้วยอาชีพ สำหรับชนชั้นกลางนั้น มีตัวอย่างปรากฏอยู่เป็นอันมาก จะเห็นได้จากการที่บิดามารดาเป็นผู้รักษาวินัยในเรื่องการหาเลี้ยงชีพที่ดีที่สุดในฐานะบุตรของตน เป็นต้นว่า จะให้บุตรเรียนการขีดเขียน (หนังสือ?), เวียนการ

(๑) ข.ศ. ๒๐๘, อ. ๔๒๖

(๒) ข.จ. ๕๐๖, ศ. ๓๖๐ ๑ถ ๑

(๓) ข.ท. ๑๘๐ ๑ถ ๑

(๔) ข.ต. ๒๖๖, ท. ๑๘ ๑ถ ๑

(๕) ข.ฉ. ๑๕๗

คำนวณ หรือการแลกเปลี่ยนเงิน? (รูป) โดยมีได้
 คำนึงถึงอาชีพของผู้เป็นบิดา^(๑). และกล่าวว่าพรานคัก
 กวางซึ่งเป็นคนชั้นต่ำได้มาอยู่ร่วม และเป็นเพื่อนสนิท
 ของเสวฏฐิบุตรผู้มั่งคั่ง โดยไม่มีเค้าให้เห็นว่า ได้มี
 การเกียจกันในเรื่องสมาคม^(๒). ข้างทอผู้หนึ่งเห็นว่า
 หัตถกรรมของตนเป็นสิ่งที่อาจเปลี่ยนแปลงได้ จึง
 ได้เปลี่ยนมาหากินทางเป็นคนยิงธนู^(๓). ชาวนาผู้ใจ
 บุญผู้หนึ่งกับบุตรชายได้เปลี่ยนมาประกอบอาชีพเป็น
 อย่างต่ำ คือ เป็นช่างถ่านเตี๋ย โดยไม่สู้จะเดือดร้อน
 อย่างไร^(๔). ชายหนุ่มคนหนึ่งไม่มีเงินทอง ได้เริ่ม
 ประกอบการอาชีพของตน โดยขายหนุตตายตัวหนึ่งให้

(๑) วิ. ๒ น. ๔๒๑, ๔ น. ๑๕๓

(๒) ข. จ. ๒๘๓ ๖๓๖

(๓) ข. ท. ๑๑๖

(๔) ข. น. ๓๐๕

เป็นอาหารของแมว ได้เงินราว ๑ ดอลลาร์ (๑) แล้ว
 เอาทำเป็นทุนไปประกอบกิจการงานอื่นๆที่กำไรขึ้นโดย
 ลำดับ จนในที่สุดมีเงินซื้อสินค้าในเรือกำปั่นได้ โดย
 เอาเหวนควราของตนวางเป็นมัดจำ และได้กำไรตั้ง
 ๒๐๐ เท่า ภายหลังก็ได้ถูกสาวเสวยรู้มาเป็นภรรยา (๑)

การแสวงหาและโยกย้ายสถานที่ทำการค้าขายและ
 ที่ทำการงาน ก็เป็นไปอย่างเสรี ดังจะเห็นได้จาก
 เรื่องที่เล่ามาแล้ว และยังมีความอย่างอื่นให้เห็นได้อีก
 ในเรื่องความของพวกช่างไม้ (๒) พวกช่างไม้เหล่านี้
 ได้ตกลงรับทำการงาน โดยรับเงินค่าจ้างล่วงหน้าไว้
 ก่อนแล้ว แต่ไม่สามารถกระทำการให้สำเร็จดังที่ได้
 ตกลงกันไว้กับผู้จ้าง เมื่อถูกเร่งรัดให้กระทำการ
 ความข้อสัญญาตกลงกัน กลับสร้างเรือขนาดใหญ่
 อพยพครอบครัวลงเรือ พวกมันลอยไปตามแม่น้ำคงคา

(๑) ข.ป. ๑๘๕ ๑๓๑

(๒) ข.ฉ. ๘๕

ออกทะเลในเวลาดวงคืน จนมันลุดึงเกาะแห่งหนึ่ง
ซึ่งมีที่คนอุคมดี

เรื่องราวเหล่านี้ ถึงไม่ใช่ประวัติศาสตร์ เป็น
แต่เพียงนิยายก็ตาม แต่ก็เครื่องแต่งดงให้เห็น
เป็นตัวอย่างถึงการทำงานที่กระทำ และทุนที่ใช้จ่ายใน
สมัยนั้น ว่าเป็นไปได้เช่นไร. อย่างน้อยก็คงจะเป็นไป
ในสมัยเมื่อเรื่องราวเหล่านี้ ได้ถูกนำเข้ามารวมไว้
ในคัมภีร์พระไตรปิฎก หรือก่อนหน้านั้นไป อันแสดง
ให้เห็นถึงการแบ่งชั้นวรรณะทางสังคม และการทำ
มาหากิน ว่าไม่จำเป็นจะต้องเป็นไปตามชั้นวรรณะ
ใครจะทำอะไรก็ทำได้ แต่โดยปกตินั้น พวกลูกของ
ช่างต่างๆ มักจะดำเนินอาชีพตามสกุลของตนโดยมาก
ส่วนผู้ที่ถือตนว่าเกิดในสกุลสูงนั้นก็มียุ่่มาก และถือ
เป็นการขายหน้า ถ้าผู้ที่อยู่ในสกุลสูงไปร่วมกุ
ลัมพันธ์ หรือกินอาหารร่วมกันกับคนต่างชั้นวรรณะ
เพราะถือว่าไม่เป็นการ สมควร อย่างยิ่งที่จะประพฤ
ติเช่นนี้

พูดถึงอาชีพการค้าขายของพ่อค้า หรือคนกลาง
ที่เป็นนายหน้าซื้อขาย (วานิช = middleman) โดย
มากเป็นการตั้งอาชีพกันมาตามตัก(๑) ไม่ปรากฏ
ชัดเจนในคัมภีร์พุทธศาสนายุคแรกว่า พวกวานิช
ได้มีการรวมกันเป็นสมาคมสหกรณ์การค้า ดังใน
ขุททกเถรวิชาดก(๒) ได้เล่าถึงพ่อค้ามีจำนวนหนึ่ง
ร้อยหรือราว ๆ นั้น ได้พากันมาซื้อสินค้าซึ่งบรรทุก
มาในเรือที่เพิ่งมาถึงท่า ต่างพยายามที่จะแย่งกันซื้อ
แต่ก็มีชายหนุ่มคนหนึ่งไปแย่งซื้อเสียก่อน นี่ก็แสดง
ให้เห็นว่า ไม่ได้มีการรวมกันเป็นสมาคมสหกรณ์
หรือมีข้อตกลงสัญญาร่วมกันเป็นอย่างไร เหมือน
ดังที่เล่าถึงวานิช ๕๐๐ ที่ไปค้าขายทางเรือ และเรือ
เกิดอัปปางลง ก็มีแจ้อยู่ในฉนวนหัดตักและ

(๑) ข. จ. ๒๑, ๔๗๗ ควรสังเกตอยู่อย่างหนึ่งที่ว่า การทำ
เหมืองแร่ไม่ปรากฏในชาดก

(๒) ข. ป. ๑๘๓

บัณฑิตชาตก^(๑) หรือที่กล่าวถึงพานิซ ๗๐๐^(๒) ซึ่งมีโชคได้สรุปปรกบัณฑิตผู้มีจักขุพิการเป็นผู้นำเรือ (นิยยามกะ) นอกจากนี้ ก็มีกล่าวแต่เพียงว่า ได้ร่วมกันแต่จะเพาะเช่าเรือไปดำเดี่ยวกันเท่านั้น

แต่ในหมู่พ่อค้าเดินทางบก ที่มีกล่าวถึงตำแหน่งหน้าที่สัตว์วาหะ หรือผู้นำกองเกวียนนั้น ดูเหมือนจะแสดงให้เห็นว่า ได้มีการร่วมสังสรรค์อะไรกันบางชนิด และการที่จะเป็นเชษฐภคระของตำแหน่งนี้ ก็ดูเหมือนจะเป็นตำแหน่งสืบทายาทมาตามสกุล เพราะแสดงให้เห็นว่า พวกพานิซอื่น ๆ ที่มีกองเกวียนและบริวารนั้นเป็นผู้ที่ติดตามสัตว์วาหะไป และถือว่าสัตว์วาหะเป็นผู้นำว่าจะหยุดพักที่ไหน? จะหาน้ำได้ที่ไหน? จะป้องกันโจรผู้ร้ายได้โดยวิธีไร? ตลอดจนทางเดินและท่าข้ามเป็นต้น ก็ต้องอาศัยพวกสัตว์

(๑) ช. ท. ๑๓๐, ส. ๒๘๓

(๒) ช. น. ๖๘ - เทียบ - ช. น. ๕๕

วาทะ^(๑) แต่ก็ไม่ปรากฏว่าไม่ได้ยอมอยู่ได้อำนาจของ
 ดัศณวาทะโดยราบคาบ^(๒) ทั้งการที่ร่วมกันเดินทางไปค้าขาย^(๓) จะอนุมานว่าได้มีสังกรรมกันโดยบริบูรณ์
 ในระหว่างพวกพวณิษที่เดียวหาได้ไม่

การร่วมหุ้นส่วนกันในการค้าขาย จะเป็นการ
 ประจำหรือเฉพาะโอกาสใดโอกาสหนึ่งก็ตาม ได้มี
 กล่าวถึงอยู่บ่อย ๆ หุ้นส่วนประจำ มีกล่าวไว้ในกฎ
 วาณิชาดก^(๔) และมหาวาณิชาดก^(๕) ส่วนการเข้า
 หุ้นส่วน เฉพาะในบางโอกาสนั้น มีอยู่ในปายาสี
 สุกคันทะ^(๖) และเสวริวาณิชาดก^(๗). ในขรรุทปาน

(๑) ที.๑๐ น.๓๘๐ ๑ถ๑ - เทียบกับ - ข.ป.๑๕๓-๔

(๒) ข.ป.๑๖๗, พ.๑๕๗, จ.๓๐.๔๘๐

(๓) ข.พ. ๒๕๑ ๑ถ๑, พ.๒๔๐ ๑ถ๑

(๔) ข.น.๓๔๘

(๕) ที. ๑๐ น.๓๘๐

(๖) ข.ป.๑๗๑

ชาดก^(๑) ก็มักด่าไว้ ซึ่งถึงแม้จะไม่ชัดเจนก็ดี แต่ก็พอสนับสนุนได้ ถึงการร่วมมือกันในการพาณิชย์เป็นการใหญ่ ตามที่มีแจ้งอยู่ในนิทานชาดก และนิทานกถาเป็นต้น.

พวกพ่อค้าของเกวียน ซึ่งได้กล่าวมาข้างต้นนี้ ได้แสดงให้เห็นการรวมพวกกันค้าขาย ซึ่งมีจำนวนไม่จำกัด โดยอยู่ใต้ความควบคุมของหัวหน้า (ถ้าในชาดกก็มีเชษฐภะเป็นผู้ควบคุม) พวกนี้ได้ระดมรวบรวมสินค้า แล้วส่งออกไปจำหน่ายในคราวเดียวกัน ปรากฏว่าได้รวมส่วนแบ่งในกองทรัพย์ที่ได้มา หรือร่วมผลกำไรในการจำหน่ายสินค้าเหล่านั้น และในเรื่องเหล่านี้ ยังมีกล่าวถึงว่า พวกพ่อค้าเหล่านั้นก่อนที่จะเดินทางไปค้าขายก็ดี หรือว่ากลับจากการเดินทางก็ดี ได้พากันมาเฝ้าพระพุทธเจ้า พร้อมทั้งมีของถวายด้วย พวกพ่อค้าเหล่านั้นโดยมากปรากฏว่า

(๑) ข.จ. ๒๘ ๑๓๑

เป็นพ่อค้าชาวกรุงสวตถ์ ซึ่งได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ได้ประพาศิคนร่วมใจกันอยู่ได้ความคุ้มครองของอนาถบิณฑิกะ ทั้งตัวอนาถบิณฑิกะเอง ก็ปรากฏว่าเป็นพ่อค้าคนสำคัญที่เดินทางไปค้าขายเหมือนกัน

ตามที่กล่าวในกุศตติงชาดก (๑) ก็แสดงให้เห็นถึงการรวมกำลังกันในการงาน หรือการเดินของพวกพ่อค้าชาวเมืองพาราณสี เรื่องเช่นนั้น น่าจะต้องเข้าใจว่า การที่พวกพ่อค้าเดินทางไปด้วยกันเป็นพวกนั้นก็เพื่อความสะดวกร่วมกัน ในการที่จะเข้าเรือร่วมกัน หรือจ้างพวกเฝ้าบ้านพวกเดียวกัน ตลอดจนการบ่อนกันการขายหักราคา หรือกว้านเอาสินค้าที่เป็นเครื่องใช้ไม้สอย (๒). แต่พ่อค้าที่เดินทางไปกับกองเกวียนของคนโดยลำพังก็มีกล่าวถึงบ่อย ๆ เหมือนกัน ดังจะ

(๑) ข.ต. ๓๓๒ - เทียบกับ - ป. ๑๘๖ ในเรื่องพ่อค้าร่วมถ้ำลังกัน

เขว่ระวาง เรือ

(๒) ข.ป. ๑๘๓

เห็นได้ในชาตกัน^(๑) เจ้างั่งพ่อค้าสองคน กำลังจะ
 บรรทุกสินค้าไปขายยังเมืองไกล ได้ตกลงกันว่าใคร
 จะเป็นผู้ไปก่อน คนหนึ่งเห็นว่า ถ้าได้ไปถึงก่อนก็
 จะได้เปรียบ เพราะไม่มีใครแข่งขันตัดราคา อีกคน
 หนึ่ง ถือว่า การแข่งขันเป็นการฆ่าการงาน (การกำ
 หนดราคาก็เหมือนกับประหารชีวิตของคน) สมัค
 ใจที่จะขายตามราคาที่ผู้ไปก่อนกำหนดไว้ ซึ่งจะเป็น
 ประโยชน์ดีแก่ตน จึงยอมให้ผู้นั้นไปก่อน

เรื่องราวต่าง ๆ ที่ได้มาจากคัมภีร์ชาตกัน แม้
 จะไม่ลึกลับเจ๋มเจ๋มนัก แต่ก็พอที่จะอนุমানทราบ
 ได้ถึงเขตแดนที่พวกพ่อค้าพาณิชย์เหล่านั้นเดินทาง
 ไปมาค้าขาย ตลอดจนความมุ่งหมายของการค้า
 ในสมัยที่เพิ่งเริ่มมีการไปมาค้าขายเช่นนั้น และทำ
 ให้ได้รับความรู้พิเศษออกไปอีกว่า การไปมาค้าขาย

(๑) ข.ป.๑๕๔ ๑ถ๑, ๒๕๑, ๗.๕๕, ๑๓๓, ๑๕๗, ๒๖๗, ๗.๑๔๔,

จ. ๗๘, ๔๘๐, ปญ. ๒๓๓, ๔๕๓ ๑ถ๑, ๗.๒๐๘, ๔๑๓,

ในสมัยนั้น ย่อมมีการขาดแคลนโดยประการต่างๆ กองเกวียนที่เดินทางข้ามแดนนั้น บางครั้งก็แสดงว่า จากตะวันออกไปทางตะวันตก และบางครั้งก็จากตะวันตกไปทางตะวันออก^(๑) บางครั้งก็ข้ามทะเลทรายซึ่งกินเวลาดังหลายวันหรือหลายคืน ต้องมีผู้นำทางบก (ถณินยามกะ) เป็นผู้นำ ในกลางวันที่ทะเลทรายร้อนจัด ต้องหยุดพัก ตกเวลาค่ำเมื่อภูมิภาคค่อยเย็นลงแล้ว ถณินยามกะก็นำทางไปในเวลากลางคืน โดยอาศัยดวงดาวเป็นเครื่องนำ^(๒) ทางในทะเลทรายนั้น กล่าวได้ว่า กอบด้วยอันตรายนานาประการ เช่น มีอากาศแห้งแล้ง, กันดารน้ำ, เต็มไปด้วยสัตว์ร้าย, มีโจร และมีภัยหรืออันตรายที่คอยจับคนกินเป็นอาหาร^(๓). กองเกวียนเช่นนี้

(๑) ข.ป. ๑๕๓ ๑๓๑

(๒) ข.ป. ๑๖๗

(๓) ข.ป. ๑๕๕

อาจมาจากนครพาราณสี ซึ่งเป็นศูนย์กลางของ
อุตสาหกรรมและพาณิชยกรรมในสมัยต้นพุทธกาล
และเดินทางข้ามทะเลทราย แห่งแคว้นราชบุตนะไป
ทางตะวันตก เข้าสู่เมืองท่าต่างๆในแคว้นภรุคัจฉะ^(๑)
ซึ่งในบัดนี้เรียกว่า Broach และริมชายทะเลแห่ง
แคว้นโสฬวีระ (Sophir หรือ Ophir?) ซึ่งมีเมือง
หลวงชื่อว่า โรรุระ^(๒) หรือ โรรุกะ^(๓) คือไปทาง
ตะวันตกของเมืองท่าเหล่านี้ ได้มีการค้าขายติดต่อ
กับกรุงเบบิลอน ซึ่งเรียกว่า “ฟาเวรุ”^(๔)

ต่อจากสมัยนั้นมา คือราวต้นศตวรรษที่ ๕ แห่ง
พ.ศ. ได้มีกล่าวถึงดินแดนสำคัญๆที่ชาวอินเดีย

(๑) ช.จ. ๔๖๓ ๑๗, น. ๖๖ ๑๗, Dip. IX, 26

(๒) ช. 3—470 จะนับอักษรโรมันว่า “โสฬวีระ
โรรุณกร ภรตมหาราช” แต่ ช. ปญ. ๓๒๓ จะนับไทยว่า
“โสฬวีระ เภรวนกร เภรวมหาราช”

(๓) ที่. ๑๐ น. ๒๖๘

(๔) ช.จ. ๓๘๕

ไปมาค้าขายทางทะเลในสมัยนั้นไว้ ดังปรากฏจาก
คำอุปมาในมิตินทปัญหา^(๑) ว่า

“เหมือนอย่างเจ้าของเรือผู้มีทรัพย์ ได้ค้าระวาง
เรือในเมืองท่าต่างๆ แล้ว ก็สามารถจะเดินทางไปใน
ทะเลหลวง(มหาสมุทร)ไปถึงแคว้นวงศ์ะ, ตักโกดะ^(๒)
เมืองจัน, โด้วระ, สุวัฐฐ์, อเล็กซานเดรีย^(๓) หรือ
ฝั่งโกโรมันเดล (โกดปัญฐนะ-โจพมณฑล) หรือ
สุวัณณภูมิ^(๔) หรือที่ใดที่หนึ่งซึ่งนาวาไปได้”

(๑) ม. ๔๖๔

(๒) นายพันเอกพระสารสาส์นพลจันทร์ (เยรีนี) กล่าวไว้ในหนังสือ Ptolemy's Geography of Further India ว่า เป็นดินแดนที่เรียกว่า ตะกั่วป่า ทุกวันนี้

(๓) บาลี-อลสฤทฺ, ท่านริสเดส์สันนิษฐานว่าเป็นเมืองที่พระเจ้า
อเล็กซานเดอร์ทรงสร้างไว้บนเกาะ ในแม่น้ำสินธุ. แต่
Pelliot เห็นว่า จะเป็นเมืองอเล็กซานเดรีย ในอียิปต์
นั่นเอง

(๔) แหลมอินโดจีน ? Childers' Pali Dictionary
ว่า สุวัณณภูมิ หมายถึง พระเมา, สยาม และ เขมร

ในกาพย์ภาษาทมิฬ ได้แสดงให้เห็นความเจริญ
มั่งคั่งของเมืองกาวีรัฏฐินัม อันเป็นเมืองหลวง
ของแคว้นโจฬซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำกาเวรี ว่าในราว
สมัยเดียวกันนี้ ได้เป็นย่านกลางของการค้าขาย
ระหว่างชาติ มีพ่อค้าไปมาเสมอ โดยเฉพาะก็คือ
พ่อค้าชาติยวนะ (โยนะ — Ionian). ตามที่ปรากฏใน
ชาตกก็มีว่า อาจเดินทางจากเมืองต่างๆ ที่อยู่ลึกเข้าไป
ไปตามลำน้ำแม่น้ำคงคา ออกมาสู่เมืองท่าเหล่านี้ได้
เช่น มาจากเมืองจัมปา หรือที่เรียกว่า ภาคัฒปุร
(Bhagalpur) เป็นระยะทางห่างจากทะเลราว ๓๕๐
ไมล์, แม้แต่จากนครพาราณสีก็มาถึงเมืองท่าเหล่านี้
ได้ เพราะฉะนั้นจึงปรากฏว่าพวกช่างไม้ที่เลี้ยตัญญา
ตั้งได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้^(๑) ก็ได้ออกจากนคร
พาราณสีมายังเกาะในทะเลเหมือนกัน, พระมหาชนก
ที่กล่าววามายังสุวัณณภูมิ ก็มาจากเมืองจัมปา

(๑) ข.ฉ. ๕๘ ๗๑

พระมหินทรเถระและนางสังฆมิตตาเถรี ก็มาโดย
ทางน้ำ จากกรุงปาฏลีบุตร (Patna) ถึงตามพืดติ
แล้วจึงมายังดงกาทว็บ^(๑)

จริงอยู่ คำว่า “สมุทฺร” ที่แปลว่า “ทะเล” นั้น ใน
บางครั้งก็หมายถึงแม่คงคา^(๒) แต่อย่างไรก็ดี ถ้าได้
เอาเรื่องราวที่ได้กล่าวมาข้างต้นนั้น สอดดูกับสัง-
ฆาทกถ์^(๓) ก็อาจเป็นได้ว่า “สมุทฺร” นั้นหมายถึงทะเล
หลวงนั่นเอง เพราะในที่นี้กล่าวว่า สังฆพราหมณ์
ผู้เป็นตัวละครสำคัญในเรื่อง เมื่อเรือแตกแล้วก็ได้นำ
เค็มในทะเลบ้วนปาก แล้วอธิษฐานอุบาสกศีลด้วยตน

(๑) สมณุตปาสาทิกา ปฐม. ๕๘

(๒) ช.ป. ๓๓๘ ๑๒๑, น. ๑๐๖, ท. ๒ - เทียบกับ - ม. ๑๒
น. ๔๑๘ - ๕, ส. ๑๖ น. ๓๘ บางทีก็เติม “สาคร”
เข้าด้วย

(๓) ช. ปญ. ๔๓๕ ๑๒๑

เอง. หนึ่ง, ในสันนิษฐานสังคม^(๑) ก็กล่าวว่า สมุทร-
เทวดา เป็นผู้ถือท้ายนำเรือซึ่ง ‘มีคนโดยดานจะไป
ชมพุทธรูป’ ‘ให้ดวงพ้นจากทะเลมาสู่นครพาราณสี
โดยทางแม่น้ำ.’ พ่อค้าอื่น ๆ ที่เดินเรือเทียบฝั่งอ้อม
แหลมอินเดียน จากภรุทจะไปยังสุวรรณภูมิ^(๒) ก็มี
และคงจะต้องแวะณเมืองท่าที่ดังกล่าว เพราะดังกา
ก็เป็นย่านกลางของการค้าขายทางทะเลอีกแห่งหนึ่ง
เหมือนกัน แต่ประกอบด้วยอันตรายต่าง ๆ ดังมี
กล่าวไว้ในชาดก^(๓). ตามที่เล่าไว้ในคัมภีร์ชาดกนั้น
เรือเดินทะเลดูเหมือนจะต่อเป็นเรือขนาดใหญ่ เพราะ
กล่าวว่า มีพ่อค้าหรือคนโดยดานลงเรือเป็นจำนวน
ร้อยๆ แต่จำนวนนี้จะถือว่ามีค่าในทางสถิติพยากรณ์

(๑) ช.ต. ๑๔๗

(๒) ช.จ. ๔๖๓

(๓) ช.ต. ๑๖๕ ฯลฯ ชื่อ “ลังกา” ยังไม่เกิดขึ้น แต่เรียกว่า
“ตามพยุฉนิทีป”

หาได้ไม่ แม้กระนั้นก็ยังอาจเป็นทางให้หยั่งรู้ถึงมโนคติในการสร้างเรือของคนในสมัยนั้นได้

ลักษณะสินค้าขาออกและสินค้าขาเข้านั้น ไม่ได้จะมีกีดขวางถึงไว้โดยเฉพาะ ทองซึ่งส่งเป็นสินค้าขาออกไปยังประเทศเปอร์เซีย^๕ นั้น เห็นจะตกอยู่ในราวรัชสมัยของพระเจ้า ดาริอุส อีสต์คัสปีด (Darius Hystaspes) แต่ก็ไม่ปรากฏว่าได้กีดขวางไว้ในคัมภีร์ชาดก. เพ็ชรนิลจินดาชนิดต่าง ๆ ที่มีกีดขวางถึงซื้อไว้บ่อย ๆ นั้น เป็นสิ่งที่ผู้ไปในทะเลไกล ๆ ได้แสวงหากันเป็นโชคดาพิเศษ^(๑) สินค้าสำคัญที่พวกพ่อค้าซื้อขายกันในสมัยนั้น ก็คือ: แพรหรือผ้าไหม, ผ้ามันดิน, ผ้าเนื้อบางชนิดดี, เครื่องตัดและเครื่องจิ้ม, เกราะ, เข็มระบบและพรม, ของหอมและเภสัช, งาช้างและของที่ทำด้วยงาช้าง, เพ็ชรนิลจินดา และทอง (ไม่ค่อยมีกีดขวางถึงเงิน)

พูดถึงระยะทางไปมาทางบกภายในแคว้นต่าง ๆ

(๑) ช. ปญ. ๔๔๖, ฉ. ๖๕-๗๑

เหล่านี้ ปรากฏตามคัมภีร์ชาดกเล่าว่า กองเวรียน
ของท่านอนาถปิณฑิกะได้ทางเดินจากกรุงธวัธดีมา
ทางตะวันออกเฉียงใต้ มายังกรุงราชคฤห์แล้ววกดัด
ไป (เป็นระยะทาง ๔๕ โยชน์=ราว ๓๐๐ ไมล์)^(๑) และ
บางที่ก็กล่าวว่าได้ไปถึงชายแดน ซึ่งน่าจะใกล้ไปทาง
แคว้นคันธาระ^(๒). ระยะทางที่ออกจากกรุงธวัธดี
มายังกรุงราชคฤห์นั้น ปรากฏว่า ไปตามทางที่เดินไป
มากันในสมัยนั้น เพื่อหาทำข้ามแม่น้ำได้สะดวก โดย
เดินเกาะอ้อมไปตามเชิงเขา คัดตรงไปทางเหนือของ
เมืองเวธาลี ครั้นแล้วจึงวกกลับลงได้ มายังแม่น้ำ
คงคา. อนึ่ง, ทางที่พระพุทธเจ้าเสด็จดำเนินเป็น
ครั้งสุดท้าย คือจากกรุงราชคฤห์ไปยังนครกุสินารา
นั้น ได้ข้ามแม่น้ำคงคาที่เมืองปาฏลีบุตร (Patna)
และหยุดพักแรมที่นครในระหว่างทาง ๑๒ แห่ง

(๑) ข.ป. ๑๔๔, พ. ๑๖๘

(๒) ข. พ. ๒๑๑-๒

รวมทั้งเมืองเวสาลีด้วย^(๑) ส่วนทางที่จะไปยังกรุง
สาวัตถี ซึ่งเป็นทางอ้อมค้อม นอกจากที่กล่าวมานี้ก็
อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือแต่เพียงไปทางตะวันตก.

ยังมีทางอีกทางหนึ่ง ตามที่กล่าวไว้ในสูตรนิบาต
คาถาที่ ๓๐๓๓-๓๓๓๔ ว่าออกจากกรุงสาวัตถีไปทางตะวัน
ตกเฉียงใต้จะไปถึงเมืองปติฏฐาน^(๒) ซึ่งตั้งอยู่บน
ฝั่งเหนือของแม่น้ำโคทาวัรี และมีที่พักลำคัญ ๆ ตาม
ระยะทาง ๖ แห่ง, การเดินทางไปมาค้าขายจากตะวัน
ออกไปตะวันตก เช่นที่กล่าวมาแล้วนี้ โดยมากจะ
เห็นได้ว่า ไปมาตามลำแม่น้ำ ใช้เรือขึ้นไปตาม
น้ำแม่คงคาไปยังเมืองสหชาติ^(๓) แล้วขึ้นไปตามลำ
แม่น้ำยมุนาไปยังกรุงโกสัมพี^(๔) ต่อจากนั้นไปทาง

(๑) ที่. ๑๐ น. ๘๖ ฯลฯ มหาปรินิพพานสูตรตนต.

(๒) ปัจจุบันเรียก paithan

(๓) Vin. Texts, 3 — 401

(๔) Vin. Texts—382

ตะวันตก ต้องเดินทางบกไปสู่แคว้นสินธ์ ซึ่งมีสินค้า
 ส่วนมากเป็นผ้าและพาส (๑) แล้วเข้าสู่แคว้นโลว์ระ (๒)
 และเมืองท่าต่าง ๆ ของแคว้นนี้ ถัดขึ้นไปทางเหนือ
 เป็นทางค้าขายใหญ่ เชื่อมอินเดียนกับทวีปเอเชียตอน
 กลางและตอนตะวันตกให้ติดต่อกัน โดยผ่านเมือง
 คากกิสตาในแคว้นคันฮาระ ซึ่งตั้งอยู่ใกล้เมืองราวัด
 ปินดี (Rawalpindi) และบางที่ก็ผ่านเมืองสาละใน
 แคว้นปัญจาบด้วย. หนทางค้าขายใหญ่นี้ก็ดี ทางแยก
 ต่าง ๆ ทางฝ่ายใต้ซึ่งไปมาติดต่อกับเมืองต่าง ๆ ใน
 กลุ่มน้ำแม่คงคาก็ดี (๓) ถ้าว่ากันตามส่วนแล้ว ใน
 สมัยต้นพุทธกาล จะต้องเป็นทางที่ปราศจากอันตราย
 มีตัวอย่างให้เห็นอยู่ในชาดกเล่มขอ เช่นกล่าววว่า

(๑) ช. ป. ๑๕๑, ๒๖๕, ๒๗๒, พ. ๓๕, จ. ๒๑

(๒) อรรถกถาวิมานวัตถุ. — 336

(๓) ในบรรดาทางเหล่านี้ มีมาทางกรุงราชคฤห์โดยผ่านเมือง

ชัตติยกุมารและพราหมณกุมาร เดินทางไปเมือง
โกถ (๑) โดยไม่มีใครควบคุม และไม่มีคำสั่งตราข
ประจำตัวไปด้วย (๒) เพื่อไปศึกษาณสถานที่ศึกษา
อันดีชื่อในการศึกษาตริขของพราหมณ์ และความ
รู้อย่างอื่นณเมืองตักกสิลา (๓) ด้วยเป็นธรรมเนียม
ของพระราชาในสมัยนั้น แม้จะมีอาจารย์ที่สถาปนาโมกซ์
อยู่ในนครของพระองค์ ก็ส่งโอรสไปศึกษาในเมือง
โกถนอกแคว้น โดยประสงค์จะให้โอรสคดายุทธวิ
มานะ อดทนต่อหนาวร้อน และรู้จักจ้าวตีประเพณี
ต่าง ๆ ของโลก (๔)

แม่น้ำในอินเดียในครั้งนั้นไม่มีสะพานข้าม คำว่า

(๑) ช. ๗ ๓๖, ท. ๑๑๒, จ. ๑๔, ๑๗๐, ๓๘๐, อ. ๔๐๖ ๗๓๗, ๗๓๗

(๒) ช. จ. ๘

(๓) วิ. ๕ น. ๑๖๘ ๗๓๗.

(๔) ช. จ. ๘

“เด็ค” (causeway) ในคัมภีร์พุทธศาสนา ^(๑) นั้น ก็เป็นแต่เขื่อนยกสูงขึ้น สร้างไว้ให้น้ำดอนที่ตื้น ^(๒) นอกนั้นก็เป็นที่สำหรับลุยข้าม หรือทำดงข้ามแม่น้ำเท่านั้น ^(๓) และในมนุธรรมศาสตร์ก็มีกล่าวถึงทำสำหรับเกวียนลงข้าม.

ในเรื่องอาหารสำหรับนครต่าง ๆ นั้น ก็ปรากฏว่าได้นำเอามาเพียงที่ประตูเมือง ส่วนโรงงานและตลาดส่วนส่วนมากนั้น ก็ตั้งอยู่ในที่เป็นถนนของตน โดยฉะเพาะเป็นแห่งๆ ดังนั้นจึงปรากฏว่า มัธยมบ้านของพ่อค้าปลาดังอยู่ที่ประตูเมืองกรุงสัจฉิ ^(๔)

(๑) .เถร. ๒๖ น. ๒๖๒, ๓๕๘, ๓๗๕ ‘เวลั กโรถ ภทฺทเต’

อ. ๒๐ น. ๒๘๔, ๒๑ น. ๑๕๕, น. ร. 1, 134

(๒) วิ. ๕ น, ๕๓ ๑ถ๑, ที. ๑๐ น. ๑๐๖

(๓) ช. ปญ. ๑

(๔) เถร. แปล — 166 — เทียบกับ - ช. พ. ๑๘๗ เขา

ไปศึกษาจารยังหมู่บ้านนอกประตูเมืองพาราณสี

และหมู่บ้านพ่อค้าขายผักตั้งอยู่ที่ประตูเมืองทั้ง ๔
 แห่ง อุดตราบัญจาด^(๑), และที่ถนนสี่แยกซึ่งเรียกว่า
 “สิงฆาฏกะ” นอกกรุงพาราณสี มี^๒นอกวงขาย^(๒)
 โรงฆ่าสัตว์ที่^๓เรียกว่าในวินัยว่า “สุนา” นั้น^(๓) ก็
 น่าจะอยู่ข้างนอกด้วยเหมือนกัน และคนที่ไถ่โรง
 ฆ่าสัตว์^๔ จะมีคนจนและพ่อครัวของพระราชา^๕มาซื้อ
 เนื้อ^(๔) เว้นแต่ คำว่า “สิงฆาฏกะ” จะหมายความว่า
 ว่า หวัดเดียวถนน ซึ่งเป็นสถานที่ขายเนื้อ แต่ถึงกระ
 นั้น ก็ยังมักดำไว้ในเถรคาถาว่า นอกจากประตู
 ทั้ง ๔ ก็ถึงถนน ๔ แยก^(๕)

พระมหานครมีถิตตามที่ถูกดำไว้ในมโหสถชาดก

(๑) ช. ส. ๕๕

(๒) ช. จ. ๒๘๓ - เทียบกับ - ม. ร. 1-58, 3-91

(๓) วิ. ๕ น. ๔๔, ๓ น. ๓๔๖ - เทียบกับ- วิ. ๕ น. ๖

(๔) ช. น ๑๐๔, ช. ปญ. ๒๐๐

(๕) เถร. แปล - 254.

นี้ ปรากฏว่า มีหมู่บ้านทั้ง ๕ อยู่แทบประตูทั้ง ๕
 ของพระนคร แต่จะตำบลมีความเขตต์กว้างขวาง
 ทั่วไปได้เรียกว่า “คาม” แต่เรียกว่า “นิคม”^(๑) นิคม
 เหล่านี้ได้ชื่อโดยลำดับกันดังนี้ :— ขวัมัชฌกะ ทิศ
 ตะวันออก, ขวัมัชฌกะทิศใต้, ขวัมัชฌกะทิศตะวันตก
 และขวัมัชฌกะทิศเหนือ^(๒) ซึ่ง Cowell
 และ Rouse แปลนิคมเหล่านี้ว่า “เมืองตลาด”
 (market—town). โรงงานช่างที่กล่าวมาตั้งอยู่ในที่
 เป็นถนนของคนนั้น โดยปกติตั้งอยู่ในที่เปิดเผย
 เพราะฉะนั้นจึงปรากฏว่า พระภิกษุที่เข้ามาบิณฑบาต
 ในนครหรือคาม อาจได้เห็นช่างทำธนูและช่างต่อรถ
 กำลังทำงาน ไม่น้อยไปกว่าที่จะได้เห็นชาวนาทำงาน

(๑) แต่จะบันทึกไทย ช. น. ๒๒๔ - ๒๒๕ เป้น = คาม

(๒) จะบันทึกไทยเรียกว่า ขวัมัชฌคามทั้งนั้น, ในหนังสือ
 เรื่องพระสถูปแห่งเมืองการุญ มีภาพวาดเป็นรูปสลัก
 ไปน เรียกว่า ขวัมัชฌกนิยะ

อยู่ในนา^(๑) ลูกหนูและรถกัณฑ์ และของอื่นๆ กัณฑ์
บรรดาที่เป็นของสำหรับขายนั้น ปรากฏว่าได้นำออก
วางแสดงไว้ในอาปน^(๒) (ร้านตลาด ?) หรือ
ร้านประจำ หรือที่เก็บไว้ในอันตราปน^(๓)
ก็มี, นอกจากนี้ยังมีพวกพ่อค้าขายเร^(๔) นำของไป
เที่ยวเรขายเป็นพ่อค้าย่อยอีก ซึ่งเป็นการหาเลี้ยงชีพ
โดยอิสระ และอาจไม่เกี่ยวกับการอุตสาหกรรม

(๑) เกร - แปล — 24.

(๒) ข. ต. ๓๕๖, ส. ๑๖๐, น. ๕๐ วิ. ๓ น. ๓๓๑๑๑ - เทียบกับ -
วิ. ๓ น. ๓๔๖ และสอบกับ 'อาปน' ซึ่งเป็นชื่อของ
'นิคม' ม. ร. 1—359, 447, ในเสลสูตร - ส. น.
๒๕ น. ๔๓๓ - ๔ เรียกคามของพราหมณ์, และใน-
เกร. แปล — 310.

(๓) ข. ป. ๘๘, พ. ๑๓๑, ปญ. ๒๓๘

(๔) ข. ป. ๑๓๑. กจุณปุตุตพานิซ, ๓๐๓, จ. ๑๘๘, ๒๕๑,
ปญ. ๓๓

ในการประดิษฐ์ของก็ได้ ในคัมภีร์นิกาย (๑) ได้มี
กล่าวถึงเจ้าของร้านค้าขาย ซึ่งเรียกว่า “ปาปนิกะ”
หรือ “อาปนิกะ” นั้น จะทำมาค้าขึ้นได้จะต้องเป็น
ผู้รู้จักดูสินค้า, มีความเฉลียวฉลาดในการซื้อการ
ขาย และสมบูรณ์ด้วยนิสสัยสามารถที่จะแสดงให้
คนอื่นเห็นได้ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงว่าบรรดาของที่
ขายทั้งหลายนั้น มีของที่ห้ามมิให้อูบาสกอุบาสิกใน
พุทธศาสนาขายอยู่ ๕ อย่าง คือ ขายศาสตราวุธ
ขายทาส ขายเนื้อ ขายของเมา และขายยาพิษ (๒)

ในบรรดาสินค้าที่ขายอยู่ในตลาดผดฐาน ตามที่
กล่าวไว้ในคัมภีร์ชาดก และที่อ้างถึงไว้ในวินัยกัมม์ :
ผ้าที่ทอด้วยเยื่อใย (ผ้าปาจาร) (๓), เนยใส และ

(๑) อ. ๒๐ น. ๑๔๖ ฯลฯ

(๒) อ. ๒๒ น. ๒๓๒ แต่ที่ว่า ‘ขายทาส’ นั้น เป็น ‘ขาย
ทาสัตว์’

(๓) วิ. ๓ น. ๓๘

น้ำมัน^(๑), ผักต่าง ๆ เช่น หัวและใบไม้ หรือผลไม้ เช่นน้ำเต้าและผัก^(๒), เม็ดข้าว^(๓), ของหอมและดอกไม^(๔) และสิ่งของที่ทำได้ด้วยทองหรือเพชรนิลจินดา^(๕) และมีร้านขายเครื่องคัมที่เป็นน้ำคองของเมา เรียกว่า “ปานาคาร” หรือ “อาปานะ”^(๖)ด้วย แต่ก็ไม่มีก่ถ้าวไว้ชัดเจนถึงสถานที่ตลาดในเมือง, ตลาดนัด หรือตลาดของสด. สถานที่ตามที่เรียกในบันทึกว่า “หาญ” หรือตลาดแลกเปลี่ยนสิ่งของ ซึ่งมีอยู่ตามชายเขตต์ของตำบลที่ติดต่อกันนั้น นับเป็นการประหลาดอยู่มาก ที่ไม่มีก่ถ้าวไว้ในคัมภีร์ชาดกเลย

(๑) วิ. ๓ น. ๗๓-๖

(๒) ข. พ. ๒๖๓-๔

(๓) ข. พ. ๓๕๖

(๔) ข. พ. ๘๓, ปญ. ๕๓๑, น. ๓๓๗

(๕) ข. ฉ. ๑๗๘

(๖) ข. พ. ๒๖-๒๗, พ. ๕๑ ๑๔๑, พ. ๓๑๒ - เทียบกับ - ข. อ.

วิลเลียม เฮอร์วิน ได้เขียนไว้ว่า “ตลาดแลกเปลี่ยน
 ดึงของ (ดังกล่าวแล้ว) ในปัจจุบันนี้มีอยู่ทั่วไป ตั้ง
 แต่บัดนี้ถึงเทเลทรี หรือตั้งแต่กัลกัตตาถึงเปซวาร์”
 ส่วนการนัดรับเริงที่เรียกว่า “ฉณะ”(๑) ตามที่มักกล่าว
 ถึงในชาดกบ่อย ๆ นั้น ไม่ปรากฏว่าได้รวมเอาการ
 ออกบ้านตลาดอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นที่กล่าวแล้วนั้น
 เข้าไว้ในความหมายด้วย.

การแลกเปลี่ยน ระหว่างผู้ทำขายและผู้ซื้อใช้ก็ดี
 ระหว่างผู้ทำและผู้ซื้อใช้กับคนกลางก็ดี ในยุคก่อน
 หรือในยุคที่ได้รวบรวมคัมภีร์ชาดกขึ้นนั้น เป็นการ
 กระทำโดยเสรี ไม่มีกฎข้อบังคับแต่อย่างหนึ่งอย่างใด
 มีการยกเว้นที่เห็นเด่นชัดอยู่ก็รายเดียว ที่กำหนด
 ราคาตายตัวตราเป็นข้อบังคับไว้. การทำสิ่งของ
 เพื่อนำมาจำหน่ายนั้น เป็นการไม่สะดวก เพราะการ
 ขนส่งช้า และโดยเหตุที่กระทำกันขึ้นเป็นส่วนบุคคล

(๑) ข. พ. ๒๘๑, ปญ. ๒๘๒

ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งก็คือ เพราะมีเครื่องมือที่ใช้ในการกระทำเป็นของไม่ทันสมัย แต่ก็ปรากฏว่า ได้ปล่อยให้มันเป็นเสรีทั้งฝ่ายผู้ทำและฝ่ายผู้ซื้อขาย โดยจะแข่งขันกันได้^(๑) และที่เจอบนให้เสียคุณสมบัติของของนั้นก็^(๒) การที่จะทำปริมาณของวัตถุที่สร้างขึ้นให้ได้ระดับเท่ากับความ ต้องการนั้นส่วนมากเป็นไปตามประเพณีที่ถือกันมา ส่วนราคาที่เกิดขึ้นโดยรวดเร็ว นั้น ว่าตามส่วน หากได้เป็นผลกระทบกระทั่งไปถึงระดับการซื้อขายและการขายไม่.

การต่อหักราคากันนั้น ก็มีตัวอย่างอยู่ไม่น้อย^(๓) เรืองนี้แสดงให้เห็น ความมุ่งหมาย ของพ่อค้าที่จะให้ได้ราคาดีในเชิงกำหนดราคาสินค้า^(๔) ตลอดจนการ

(๑) เทียบกับ - ข. ปญ. ๓๓

(๒) เทียบกับ - ข. ป. ๓๒๘

(๓) ข. ป. ๑๑๒ ๖๑๖, ๒๘๒ ๖๑๖, ท. ๒๘๖, จ. ๒๒, ๑๘๘-๘

(๔) ข. ป. ๑๕๔

ต่อหักราคากัน และในเรื่องนี้ยังมีการแข่งขันที่จะซื้อให้ได้ก่อนพ่อค้าอื่นๆ อีก^(๑). การลงทุนในเรื่องการแข่งขันกันนี้ ปรากฏว่า มีการเช่ารถไปทำเรือและปลูกที่ปลูกไว้ที่ท่าเรือเพื่อให้ส้มเกยรติ เช่น ที่ท่าเรือกรุงพาราณสี เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีบุรุษรับใช้หรือคนแนะนำอีก เช่น ที่กล่าวถึงจูพกันเตวาลีกมีเงินทุน ๓,๐๐๐ ไปดักซื้อสินค้าที่มาจากเรือ โดยได้วางมัดจำไว้เสียก่อน ภายหลังมีพ่อค้ารายหนึ่งร้อมมาซื้อสินค้าในเรือเจ้าของไม่ขาย เพราะได้รับมัดจำไว้แล้ว พ่อค้าเหล่านั้นจึงให้ราคาคณะ ๓,๐๐๐ ขอบเป็นผู้มีหุ้นส่วนกับจูพกันเตวาลีก ภายหลังได้ให้อีกคณะ ๓,๐๐๐ โดยขอซื้อหุ้นส่วนของจูพกันเตวาลีกทั้งหมดเป็นการซื้อต่อ เป็นอันว่าจูพกันเตวาลีกได้กำไรถึง ๒๐,๐๐๐ ทั้งพวกพ่อค้าที่รับซื้อต่อไปนั้น

ยังอาจนำไปขายได้กำไรอีกถึง ๒-๓ เท่า^(๑) นอกจาก
 นี้ยังมักกล่าวถึงการซื้อขายอย่างพิสดาร เช่น ในเรื่อง
 เขตกุมารได้รับราคาค่าอุทยานที่ใกล้กรุงสวคัต้อย่าง
 พิสดาร จากอนาถมีณทิกเสฐฐิผู้ใจบุญ โดย
 กำหนดว่า ถ้าอนาถมีณทิกจะซื้ออุทยานนั้นจะต้อง
 เอาจำนวนเงินตรา (จะเป็นโลหะหรืออะไรไม่แน่)
 ไปวางไว้ให้เต็มพื้นที่^(๒)

อีกประการหนึ่ง, ประเพณีอาจเป็นปัจจัยอย่าง
 หนึ่งที่ช่วยให้ทราบถึงกำหนดราคาอันแน่นอนได้เป็น
 ส่วนมาก เช่น มีเรื่องเล่าว่า อุบาสกคนหนึ่งพูดถึง
 ภรรยาของตนว่า ‘ภรรยาของข้าพเจ้าบางทีก็ตั้งบ
 เต้ยมเหมือนทองคำราคา ๑๐๐’^(๓) คำนี้แสดงว่าประ
 เเพณีการซื้อขายทองคำกันโดยปกตินี้เป็นราคาเท่านี้

(๑) ข. ป. ๑๖๘, ปญ. ๔๒๐

(๒) วิ. ๓ น. ๑๑๐-๑, ข. ป. ๑๔๔-๕

(๓) ข. ท. ๕๘

ส่วนในพระราชฐานนั้น มีเจ้าหน้าที่กำหนดราคา
 ดั่งของ เรียกว่า “อักษการกะ”^(๑) เจ้าหน้าที่
 อักษการกะเมื่อกำหนดราคาว่าเท่าไรแล้ว ก็เป็นการ
 ตายตัว ใครจะคัดค้านไม่ได้ แม้พระราชาก็ต้อง
 ทรงเชื่อถือ โดยเหตุนี้ ผู้เป็นอักษการกะ (คนคิ
 ราคาประจำราชสำนัก) นี้ จึงตกอยู่ในระหว่างกอง
 ไฟทั้งสองข้าง (เขาควาย) เพราะถ้าดีราคาของที่
 เขาเสนอขายเต็มตามราคาหรือตามราคาที่เรียกร้อง
 ก็จะเป็นที่ไม่พอพระทัยของพระราช และถ้าไม่ยอม
 รับสินบนจากผู้เสนอขาย หรือตัดราคาของให้ถูกลง
 ก็เท่ากับได้พ่อค้าไปเสีย^(๒), หรือมิฉะนั้นพระ
 ราชอาจไม่โปรดปราน โดยพระราชทานรางวัลให้
 น้อย^(๓) และอักษการกะผู้นั้นอาจมีหน้าที่เก็บภาษีอีก

(๑) แต่ฉบับไทย ช.ป. ๑๕๐-เป็น- อคฺขการปะนิค

(๒) ช. ป. ๑๕๐-๑, ท. ๓๘, เถร. แปล-๒๕, ๒๑๒

(๓) ช. ฉ. ๖๗-๘

ด้วย. วิธีเก็บค่ามที่กล่าวไว้ในหนังสือธรรมศาสตร์
ของมณู, เคาตมะ และเพาชายนะ เก็บเป็นจำนวน
ชักตั้งของ คือชัก๓ใน๒๐ จากสินค้าพื้นเมืองที่นำเข้า
มาขายในนคร และชัก๓ใน๓๐ พร้อมทั้งชัก “คั
อย่าง” ไปด้วย จากสินค้าที่เข้ามาจากต่างประเทศ^(๑)
ส่วนภาษีชั้นในซึ่งเก็บที่ประตูเมือง (octroi) นั้น มี
อ้างถึงไว้โดยปริยายเช่นที่ได้ไว้ในมโหสถชาดกว่า
พระเจ้าวิเทโหราช ทรงพระราชทานภาษี (สูงกะ)
ซึ่งเก็บที่ประตูทั้ง ๔ แห่งกรุงมิลินดานครหลวงของ
พระองค์ ให้แก่มโหสถบัณฑิต^(๒) นอกจากนั้นพระ
ราชาอาจเรียกเก็บภาษีแก่พ่อค้า เพื่อยกเว้น
“ราชการิยะ”^(๓) โดยเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้
คือกำหนดให้พ่อค้าขายสิ่งของบางอย่างให้แก่พระองค์

(๑) เทียบกับ-ข. ฉ. - ๖๐-๑

(๒) ข. น. ๒๔๖

(๓) ความหมายของ “ราชการิยะ” ข้างต้น

เป็นจำนวนเดือนโดยมีส่วนของ (อรรถาปจเยน)

คำว่า “ตัวอย่าง” ซึ่งกล่าวมาแล้วข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นได้ว่าการเก็บภาษีโดยวิธีหักตั้งของหนี้ ถือสืบมาจากวิธีการค้าขายสมัยโบราณ ก่อนยุค พุทธกาล ซึ่งใช้การแลกเปลี่ยนกันด้วยของที่เป็น สินค้า และคิดกำหนดราคากันโดยเอาตัวหรือเครื่อง ตวงข้าวเป็นเครื่องกำหนด. ต่อมา, เมื่อส่วนมากได้ เปลี่ยนมาใช้เป็นเงินตราแล้ว การแลกเปลี่ยนกัน ด้วยเงินตรานี้ ก็เป็นที่สะดวกแพร่หลายและเข้าใจ วิธีแลกเปลี่ยนกันดี พะยานในเรื่องนี้จะเห็นได้ใน หนังสือคัมภีร์พุทธศาสนายุคแรกๆ. ส่วนการค้าขาย โดยวิธีแลกเปลี่ยนของนั้นจะมีปรากฏอยู่บ้างก็ใน คราวเกิดความจำเป็นบางครั้งบางคราว^(๑) เช่น

-
- (๑) ที่กล่าวไว้ในวารุณีชาดก (ข.ท. ๒๖) นั้น ดูเหมือนจะไม่ เป็นเครื่องยืนยันได้ว่า ตามปกติมีการซื้อขายกันโดยวิธี แลกเปลี่ยนสิ่งของ

พระเวสสันดร ได้เอาปิ่นทองแลกอาหารจากชาวป่า (วนจรก) เมื่อคราวพดด้บ้านเมืองเดินทางไปอยู่เขา วงกต^(๑), หรือเช่นชาวบ้านคนหนึ่งได้ซื้อสุนัขตัวหนึ่ง ด้วยราคาเงินหนึ่งกหาปณะ (การษาปณะ) กับผ้าห่ม หนึ่งผืน^(๒). และในธรรมศาสตร์ของเคาตมะแฉะ วติษฐะก็ได้กำหนดไว้ว่า สิ้นค้าพิเศษบางอย่าง อนุญาตให้ซื้อขายโดยวิธีแลกเปลี่ยนสิ่งของได้ แม้ ในคณะสงฆ์พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงอนุญาตไว้ในบาง เรื่องว่า สังฆะจะทำการแลกเปลี่ยนโดยวิธีเรียกว่า “ทำผาติกรรม” ซึ่งเป็นทำนองเดียวกับที่กล่าวแล้วนั้น ก็ได้^(๓) ทั้งนี้ เพราะในคณะสงฆ์มีพุทธบัญญัติห้าม มิให้ภิกษุใช้เงินทอง^(๔). อีกอย่างหนึ่ง, บางทีในครั้ง

(๑) ช. ท. ๓๗๕

(๒) ช. ท. ๓๒๕-๓๐

(๓) วิ. ๗ น. ๑๔๓

(๔) วิ. ๒ น. ๒๕๐, ๗ น. ๓๕๗ ๑๒๑

เมื่อรวบรวมเรื่องชาดกนั้น ชาวฮาร์หรือชาวเป็ดอกอาจเป็นของที่ใช้เป็นมาตรฐานของราคาแลกเปลี่ยนก็ได้ (๒)

เครื่องแลกเปลี่ยนการซื้อ ขายตามธรรมดาที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนายุคต้นทั้งหมด เช่นวัตถุที่ใช้เป็นเครื่องซื้อสินค้าในท้องตลาดตั้งแต่หอยคายและค่าใช้จ่ายในการไปเที่ยวงานมหรรมวันหนึ่ง ตลอดจนถึงราคาดังของอื่นๆ ทั้งหมด และค่าธรรมเนียม, บำนาญ, ค่าปรับ, เงินกู้, ทรัพย์สินที่เก็บเอาไว้และรายได้, เหล่านี้ย่อมกำหนดไว้เป็นจำนวนเงินตรา, หรือส่วนต่าง ๆ ของเงินตราเหล่านั้น. เงินตราเรียกว่า “กหาปณะ” ส่วนเงินตราชนิดที่เรียกว่า “ปฺราณะ” นั้น ในหนังสือคัมภีร์พุทธศาสนาตอนนั้นไม่ได้กล่าวถึงไว้. นอกจากนั้นยังมีวัตถุที่ใช้สำหรับการค้าขายแลกเปลี่ยนชนิดอื่น ๆ อีก

คือ:— “นิกษะ” (หรือ นิกษะ ได้แก่ทองคำซึ่งแต่เดิมใช้เป็นเครื่องประดับที่ทำด้วยทอง) และ “สุวณฺณะ” (เป็นทองเหมือนกัน) และยังมี “กัจฉะ”, “ปาทะ”, “มาสกะ” (มาษะ) และ “กาคณิกะ” ซึ่งเป็นเงินตราย่อยทำด้วยโลหะผสมหรือทองแดง. นอกจากนี้ ในชาดก^(๑) ยังมีกล่าวถึงเบี้ยหอยซึ่งเรียกว่า “สิปปิก” ไว้แห่งหนึ่ง แต่ก็ยังเป็นเพียงชนิดที่กล่าวอ้างเพื่อแสดงให้เห็นว่าเป็นของเล็กน้อย หาได้ปรากฏว่าเป็นของที่ยังใช้แลกเปลี่ยนซื้อขายกันไม่

เงินตราย่อยตามที่กล่าวแล้วนั้น มีราคาไม่คงที่ แต่ในแต่ละสถานที่และเวลา ดังจะเห็นได้จากข้อความที่กล่าวอ้างไว้ในวินัยว่า “ในสมัยนั้น (รัชสมัยของพระเจ้าพิมพิสาร และพระเจ้าอชาตศัตรู) ในกรุงราชคฤห์ เงิน ๕ มาสก เป็น ๑ บาท”^(๒) ส่วน

(๑) ช. ท. ๒๘๖ ๖๑๖

(๒) วิ. ๑ น. ๘๒

“นิกะ” นั้นบางครั้งก็มีราคาเท่ากับ ๕ สุวณณะ (๑)
 บางครั้งก็มีราคาเท่ากับ ๔ สุวณณะ

ปัจจัยที่ใช้แทนเงิน เช่น ใบดั่งจ่ายเป็นคั้น นั้น
 เราใช้แทนตราเป็นมัดจำหรือประกัน^(๒) หรือใช้
 ภรรยาและลูกเป็นประกัน หรือขายเป็นการใช้หนี้^(๓)
 หรือเขียนเป็นใบยืม (IOU) หรือใบลูกหนี้ ซึ่ง
 เรียกว่า “อินปัณณะ”^(๔) ในชาดกเรื่องหนึ่งเล่าว่า
 เสด็จรัฐบุรุษคนหนึ่งต้องล้มละลาย ได้เชิญเจ้าหนี้
 ให้นำอินปัณณ (debt-sheet) มาพิสูจน์ทำความเข้าใจ
 คกกลง แต่เสด็จรัฐบุรุษได้หนีไปกระโจนหน้าตายเสีย

(๑) ดู Childers' Pali Dictionary คำว่า

“นิกะ” และ “สุวณณ” และ ข.ส. ๒๕๘

(๒) ข.ป. ๑๘๓

(๓) ข.ท. ๓๘๑, เถร. ๒๖ น. ๔๘๘

(๔) ข.ป. ๓๔๓-เทียบกับ-ข.ป. ๓๓๘ “ปณฺณ อาริเปตฺวา”

ต่อหน้าเจ้าหนี้^(๑) และไปปรากฏอยู่ในมิตินทบัญญัติ
โดยชักเป็นอุทาหรณ์ เปรียบเทียบถึงความคับขัน
เรื่องหนี้สิน ในการที่จะแสดงต่อหน้ามหาชน^(๒) ทั้ง
นี้ เป็นเหตุ เนื่องมาจากความยุ่งยาก และความ
ไม่ไว้วางใจในเรื่องหนี้สิน ตลอดจนความรับผิดชอบ
ในเรื่องหนี้สินส่วนรวมของหมู่คณะ อันเป็นเหตุให้
คณะสงฆ์ ถือว่าเป็นความจำเป็นที่จะไม่ยอมให้ผู้มี
หนี้ติดตัวเข้ามาอยู่รวมในคณะ^(๓) การมีอธิณบัญญัติ
เช่นนี้ ก็เพื่อให้ระดึกได้ถึงเรื่องหนี้สิน เช่นเดียวกับที่
กล่าวไว้ในมิตินทบัญญัติว่า ภันทาคาริก ของพระ
ราชา ทำให้พระราชจักรพรรดิระดึกถึงจำนวนพระ
ราชสมบัติของพระองค์ทุกเข้าเย็น^(๔)

(๑) ข.ฉ. ๒๒๑

(๒) มี.....

(๓) วิ.๔ น.๑๕๕, ที่. ๘ น. ๕๖

(๔) มี. ๕๓

ส่วนเรื่องอัตราดอกเบี้ยในการกู้ยืมเงินนั้น ไม่ปรากฏในคำภีร์พุทธศาสนารุ่นแรกแน่นอน แต่ในหนังสือธรรมศาสตร์ปรากฏมีใช้คำว่า “คิดดอกเบี้ยแรง” ซึ่งเรียกว่า “วัทฉิ” (วฤทธิ) หมายความว่าตามพยานะที่ว่า “กำไร” หรือ “เพิ่มขึ้น” ซึ่งอาจมีความหมายเกิดขึ้นโดยเฉพาะว่า “มีดอกเบี้ยแรง” ก็ได้ มีเรื่องในชาดกกถาว่าในทำนองว่า ผู้มีอาชีพในการให้กู้ยืมเงินเป็นดัมมาชีพ โดยถือว่า พระราชาแห่งกรุงพาราณสี ทรงยินดีอุปการะแก่นายพรานผู้หนึ่งโดยประสงค์จะให้มีความดีขึ้น ได้ทรงแนะนำถึงอาชีพที่เป็นดัมมาอาชีพ ๔ อย่าง คือ อินทาน—การให้กู้ยืมเงิน, การกสิกรรม, พาณิชยกรรม และการเก็บเกี่ยว^(๑) แต่โดยเหตุที่การให้กู้ยืมเงินนี้ มักจะเข้าไปในทางที่จะหัดเคียดเยี่ยงเรียกอัตราดอกเบี้ยให้สูงกว่าที่กฎหมายหรือประเพณีได้กำหนดไว้ จึงเป็น

(๑) ข.ส. ๖๕ “การเก็บเกี่ยว” นั้น บาลีของเราเป็น “อญฺญาจริยา”

เหตุให้กฎหมายของอินเดียเดิมอื่นๆ นอกจากของ
 เคาตมะถือว่าเป็นการอุปถัมภ์คนมนุษย์ (ทำนาบนหลัง
 คน?) และปรากฏว่า พวกโยคีที่จอมปลอม (ขฤติ)
 ก็มักจะถูกกล่าวหาว่ามีอาชีพเช่นนั้นด้วย^(๑) แต่การให้
 กุ้ย้มเงินไปเป็นทุนสำหรับเอาไปหาผลประโยชน์นั้น
 เหมือนจะมีแต่พวกที่มีอาชีพทางนั้นเท่านั้นที่จะให้กุ้ย้ม
 เป็นต้นว่า กล่าวถึงใบประกัน (bond) ซึ่งเรียกว่า
 “บัตตะ” ในเรื่องที่ทำนอานาภิณฑิจะให้พวกพ่อค้า
 กุ้ย้ม^(๒) ส่วนทรัพย์สินที่เป็นทุนนั้น ปรากฏว่าได้
 เก็บสะสมไว้ที่บ้าน, ที่เป็นคฤหาสน์ใหญ่ ๆ
 ก็เก็บไว้เหนือทางที่เข้าออกในคฤหาสน์ ซึ่งเรียกว่า
 “ทวารโกฏฐกะ - ชัมประตุ”^(๓) หรือฝังดินไว้^(๔)

(๑) ข. น. ๑๒๗

(๒) ข. ป. ๓๓๗

(๓) ข. พ. ๑๗๒, จ. ๑๕๗

(๔) ข. ป. ๓๓๕, พ. ๒๐๘, ๒๘๒, จ. ๔๕, ๒๕๖, ๓๗๒

หรือใส่ไว้ในตุ่มโลหะแล้วฝังไว้ข้างฝังแม่น้ำ^(๑) หรือนำไปฝากไว้กับเพื่อน^(๒). และทรัพย์สินที่เขาไปเก็บไว้เหล่านั้น เป็นชนิด และมีจำนวนเท่าไร ได้จับบันทึกไว้บนแผ่นทองคำหรือแผ่นทองแดง^(๓)

การที่ได้นำเอาหลักฐานต่าง ๆ มาประกอบคิดต่อ เป็นเรื่อง “ความเป็นอยู่ของประชาชนสมัยพุทธกาล” โดยสังเขป ดังได้กล่าวมาข้างต้นนี้ นับว่าเป็นสิ่งอันพึงระมัดระวัง มีข้อความห้วน ๆ ต่อกันไม่ค่อยติด เช่นเทียบข้อความในฉบับเดิม^{๕๕} ทั้งนี้ เพราะมีเวลาทำจำกัด ไม่มีโอกาสพอที่จะขยายข้อความ ซึ่งของเดิมกล่าวไว้โดยเฉพาะ ให้กว้างขวางพิสดาร เหมาะแก่การอ่านการฟังทั่ว ๆ ไปได้ แม้กระนั้น เท่าที่ปรากฏอยู่^{๕๖} ก็ได้มีส่วน

(๑) ข. ป. ๓๓๘, พ. ๑๓๐

(๒) ข. พ. ๓๘๐

(๓) ข. ปญ. ๔๒๘, ส. ๑๖๐, น ๕๐ - เทียบกับ - ข. น. ๑๔๖

ที่เพิ่มเติมแซกแซมขยายให้ฉิดรูปไปจากของเดิมเป็นอันมาก อาจเป็นแนวทางให้ท่านผู้อ่านที่มีความสนใจ ได้ทราบความเป็นไปของประชาชนในสมัยนั้นได้อย่างละเอียดพอควร และให้ท่านผู้อ่านที่มีความใฝ่ใจได้มีทางสอบสวนค้นคว้า ทราบความพิสดารได้จากหลักฐานต่าง ๆ ตามที่อ้างไว้ข้างต่อไป.

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร

นายสนั่น ตันบุญอิน ผู้พิมพ์โฆษณา

พ. ศ. ๒๔๗๕